

Ya xjach jnop sk'oponel sok
sts'ibayel jun ta jk'op.
Bats'il K'op Tselal
Empiezo a leer y
escribir en mi lengua.
Tselal

Tselal • Bats'il K'op Tselal

Sjunil cholbil k'op a'ijejetik yu'un sk'oponel
Libro de lecturas

Mi nombre es: _____

Vivo en: _____

DIRECTORIO
Esteban Moctezuma Barragán
Secretario de Educación Pública

Rodolfo Lara Ponte
Director General del INEA

Créditos de la presente edición

Coordinación general
Celia del Socorro Solís Sánchez

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga

Compilación
Ramón Vázquez Cruz
Juan Hernández Domínguez
Brígida Gómez Hernández
Antonio López Santiz
Celia Cruz López

Adaptación de textos a la lengua tseltal
Ramón Vázquez Cruz
Juan Hernández Domínguez
Brígida Gómez Hernández
Antonio López Santiz
Celia Cruz López

Elena Vélez Aretia
Rita Fernández Díaz

Revisión técnica
Rita Fernández Díaz
Elisa Vivas Zúñiga

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Eliseo Brena Becerril
Blanca Lydia Sánchez Zamora

Diseño y diagramación
Blanca Lydia Sánchez Zamora

Ilustración de interiores
Ernesto Arce Ortega
Alberto Eduardo Hernández Pérez
Banco digital del INEA

Ilustración de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Tseltal. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2020 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores y autoras, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos y/o imágenes aquí reproducidos. La intención es ayudar a personas sin educación básica, y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua*. Tseltal. MIBES 1. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México

Ja' jbiil:

Sbiil te banti kuxulone ja':

Sbiil te jlumale ja':

Sjunil yiløjibal te bintik yich'oj te jpajk june

Yajtalul ta welewel
jun ts'ibaybil

Binuknax awo'tanik	6
Sjunil te banti ya schol ka'iytik cha'oxp'aluk sk'oplalil te bintik yich'oj te pajk june	7
1. Nojch/mamal	8
2. Sbak' ixim	9
3. jXun xulem	10
4. Spasbeyel k'in k'altik	11
5. Jpas k'op te'etik	12
6. Cholbil lo'il k'op yu'un snopel jun	13
7. Bin yu'un te chejajtik jich bit'il sk'ab te' te xulub chije .	14
8. Skawayuil ja'	16
9. jPetul Páramo	18
10. A'teliletik ta jlumal nawatl	20
11. Scholbil k'op yu'un me'el mamaletik ta ba'ay Teposteko	22
12. A'tel winik ta lum k'in al	24
13. Wokolil	25
14. Yakalon ta snopel	26
15. Te me' waxe, te tat mute sok te tat ts'i'etike	28
16. Yanax xway	30
17. Te uch sok te ok'ile	32
18. Sk'oplal supul	34

19. Chajpanwanej yu'un te bats'il ants-winetik: Chajpajelil ta pasel ma muk'ul uts'ineluk	36
20. Nitbil ch'ulelil	38
21. Te binti ut'il ay te balumilale	41
22. Te uche sok te k'ajk'e	44
23. Te tut lum yu'un San Pedro Yosotato	47
24. Stulanil sk'oplalul te bintik mantalil chajpanbil te ak'bil ta jtojoltik yu'un slekilal jkuxlejaltik	50
25. Tul winik la yich' lo'loyel yu'un koj't chan	53
26. Te chajpanel mulil yu'un sapoteka	56
27. Steneten te bin ut'il ta chajpanel te k'op a'ieje . .	59
28. Te snaik te eskimalesetike	62
29. Te ya'telik ta sbeel slok'elik te j-a'tel tuuneletik sok te bin ut'il pajal ya kich' jbatik ta muk' ja' te bin ut'il jk'ayemaltik ta jlumaltik	66
30. Te Prinsipitoe	70
31. Cholbil chajpanbil k'op yu'un kuxlejaltik	75
32. Loetik	78
33. Me' balumilal	82
34. Te chij sok te ok'ile	86
35. Joyinwanejetik ta schajpanel k'op a'iejetik ta slum sk'inal bats'il k'op tseltaletik	90
36. Swentamexan spasel ta ilel ta sk'abik te bin ya sk'an ya yalike, xLaura	96
37. Binti sk'ejoj ta yo'tan te xKristinae	102
38. Swayich oxtul toyem mamaletik	108
39. Elek' k'op	116
40. Muk'ul x-ajk'	124
41. Te ch'ajil chanul chabe	133

Binuknax awo'tanik

- Te sk'oponel sok sts'ibayel jun ta jbats'il k'optike ja'me ya yak' jna'tik te bin ut'il ya stak' ts'ibayel te bintik jna'otike sok te bin ut'il ya jolintik te kuxinelil ta balumilale.
- Binax sbujts' ko'tan ta jtojol, te bit'il kak'oj jbaj yu'un te anopjune.
- Te nojptesel sok te p'ijubtesele ja'me ay ta jtojoltik ta spasel, ja' tey ya jnoptik-a te yich'el bajtik ta muk' sok te yantike.
- Te snopel sk'oponel sok sts'ibayel june ja'me ya slekubtesotik.
- Te bit'i kuxulotikto ta balumilale ya sk'an ya jna'tik te ayto bayel bintik ya sk'an nopel ku'untik sok ay bintik ya sk'an kak'tik ta nopel te bintik jna'ojtike.
- Ja'i jun ito la jpas sok spisil sbujts' ko'tan ta atojol... Mulana beel skuxintayel sok sbujts' awo'tan ta yilel.
- Ya kak'bet ta ak'ab te bin ya sxojobtesbet abee yu'un jich ya awil abe bael sok-a. na'ame stuuntesel ta lek sok-a, joyobuk tilem awu'un ta sbajtel k'inal.
- Ay bayel bintik anopoj sok bayel bintik ya ana' spasel te ya xju' awu'un yak'el ta na'ele. ¡Ya xju' awu'un!

Sjunil te banti ya schol ka'iytik cha'oxp'aluk sk'oplalil te bintik yich'oj te pajk june

Ja'i sjunil cholbil k'op a'iejetik yu'un sk'oponel te ts'ibaybil jun ito, te la yich'tik-lay tael ta yantik ts'ibaybil junetik yu'un ta slum sk'inalil li' ta Mejikoe sok ta yantik balumilal, yu'un jich ya ana'beyik sba-a te skuxinlike. Te bin stuuk te pasbil ja'i jun ito, yu'un ta sk'oponel te cholbil k'op a'iejetike, jich k'oem ya'el-a te yakalat ta beel lok'el tey-a tey ta lumlumtik te ma'yuk awiloj sok asite, chikan bayuk ayat ta kuxinel, tse'eluk awo'tan yu'un te sk'oponel te june, yu'un jich ya ana'bey scholbeyel sk'oplal ta stojol amololab te bintik la ana'beyix sk'oplal ta june.

Yu'un ya kaltik ta atojol te yakuk ak'oponlay bael ja'i cholbil k'op jun ito, yu'un tey ya ap'ijp'anlay ta ilel-a te june, ya yabet sbujts' k'inal sok mel o'tanil, ja'nix jich ya yabetxan sp'ijil ajol awo'tan, spisilme ito te ts'ibaybil junetike la yich' chajpanel ta atojol, ayuk yakuk smulan awo'tan.

1. Nojch/mamal*

Jich ya scholik ta alel ta jlumal te nojchlaje ja'laj jtul winik ijk' sk'u' ya slap ja'naxlaj ya xlok' ta ajk'abal k'inal kajal-laj ta kawu.

Te mach'atik ay yilojike, jich ya yalik te k'ax xi'bajtik-laj sba ta ilel yalaj xjul sch'ulelik yu'un te syakubelike.

Bayel-laj mach'a ay sk'anoj stsakik, jich ya yalik te k'alal nopolix ya staik ta tsakel-ae, jichnaxlaj ya xchai baeli.

Ay jtul cheb ya yalik te ja'naniwan te pukuje, sok ayxan mach'a ya yalik te ja'laj sch'ulelik te mach'a lajemikix baele. Biluk-laj wan-a, ja'laj lek te ma xlok'otik ta jnatik ta ajk'abale.

■ **Scholbil k'op yu'un me'el mamaletik chiapaneka**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il

k'optik Tselale ja' sbiil:

Celia Cruz López

* Gobierno del Estado de Chiapas-Conafe-INEA. (1997). "El sombrero". En *Libro del adulto (español-matemáticas)*. Chiapas, México: Gobierno del Estado de Chiapas-Conafe-INEA: 66.

2. Sbak' ixim*

Ya schol ta alel te jtul mamale, te bit'il-laj te lumto tel te namey k'inale, yu'unlaj te alal sbak' ixime teme ay ya xljaj p'ejkaj jilel ta lume yalaj x-ok' te bit'il ma xyich' tamele. Ya schol ta alel te mamale junlaj k'aalil lok'laj bael ta ts'i'wej ta selbal k'inal, sk'aalel-laj k'aj ixim-a, aylaj k'aj ixim winiketik malaj la stamik te sbak' yiximik te ya xljaj jil yu'unike.

Te mamale lok'laj beel ta paxal ta k'inal te bit'il ochix yijk'ubalil k'inal-ae, ma jichuk, lalaj ya'iy stojol te bit'il ay mach'a yakal ta ok'el ta yajk'ubalil k'inal, jichlaj yok'el te bit'il tut alale, jich yu'un lalaj stijtsan beel sba ta nopol, jajchljaj toyuk ta lek la ya'iy te ok'ele, malajbi chikan la yil ja'naxlaj tey p'ekajtik te sbak' ixime sok mukajtik-laj ta lum, jich yu'un tey ak'ot ta yo'tan-a te bit'il te ixime muk' sk'oplal ta jtojoltik, teyuk yu'un-a te ya sk'an ich'el ta muk'e.

■ **Scholbil k'op yu'un me'el**

mamaletik chiapaneka

Te mach'a la sk'ases ta

jbats'il k'optik Tselfale

ja' sbiil:

Ramón Vázquez Cruz

* Gobierno del Estado de Chiapas-Conafe-INEA. (1997). "El grano de maíz". En *Libro del adulto (español-matemáticas)*. Chiapas, México: Gobierno del Estado de Chiapas-Conafe-INEA: 72.

3. jXun xulem*

Ya scholik ta alel te namey talele k'axlaj nojel ja', ja'xan aylaj mach'atik kuxajtik jilel te banti k'ax te nojel ja'e, lalaj smaliyik ak'ax te ja'ale.

Yalaj sk'an yilik bit'il ajil te sk'inalike. K'alal-laj lamaj bael te ja'ale, lalaj stikonik bael te kerem jXune yu'un yilel te jamalal k'inale ja'laj jich la yak'ik bael te bit'il xuleme, yu'un jich ma'yuk bin chujkul ya staj-a, lalaj yich' albeyel te manchuk bin stsak swe' chamen chanbalametik, sok te bintik lajik yu'un te ja'ale, malaj la sch'uun te kerem jXune, lalaj stsak swe' te bintik ay chamenik ta sba lum k'inale.

Jich yu'un, ak'bot-laj wokolajel ta stojol yu'un malaj la yich'ix tel ak'el sujt tel-a ta banti ay sjoytake, jich ajil stalelin te bit'il xuleme xpayet-laj jilel ta wilel ta sba balumilal. Ja' jich ya yalik te bit'il k'atpuj jilel ta xulem te kerem jXune.

Melbil lo'il k'op chiapaneko

**Te mach'a la sk'ases ta
jbats'il k'optik**

Tseltale ja' sbiil: Brígida
Gómez Hernández

* Gobierno del Estado de Chiapas-Conafe-INEA. (1997). "Juan Zopilote". En *Libro del adulto (español-matemáticas)*. Chiapas, México: Gobierno del Estado de Chiapas-Conafe-INEA: 30.

4. Spasbeyel k'in k'altik*

Me'il tatil
 jpasbeytikik sk'in ajawetik
 yu'un manchuk sch'ojik koel tel batetik ta k'altik
 sok manchuk x-awak' sk'asbotik ta ik' sbakel
 sok manchuk stup'bey yik' iximetik te ja'ale.

Kich'beytik beel te nichinem ajawetike,
 kantelaetik, pom,
 k'anbajeletik, sibak, nichimetik.

Ajk'otajokotik sok te sonil arpaetike:
 ja' k'in yu'un slekil kuxlejal lum,
 ja' ak'in, Muk'ul Ajaw.

■ **Snichimal k'op chiapaneka**

Sbiil te mach'a schajpanoj te ts'ibaybil k'ope:

Adriana del Carmen López Sántiz

* López, Adriana del Carmen. (2005). "Fiesta a la milpa". En *Jalbil K'opetik. Palabras tejidas, Ts'ib-Jaye. Textos de los pueblos originarios*. México: Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas, Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas: 87.

5. Jpas k'op te'etik*

Te namey k'in al me'el mamaletik ya scholik ta alel te namey k'in al-laje, ja'laj te te'etike, muk'ul ants winiketik-laj-ek te kuxinik ta pamapam lum banti kuxulotik ta ya'tik ini.

Junlaj k'aalil, lalaj spasik k'op te cha'pam lumetike, lalaj sch'ojch'ojtay sbaik ta te' sok ta ton te yajwalul lumetike, lalaj yawtay sbaik ta utel. K'ax tulanlaj te ut-tamba la spasike, ja'tolaj te k'alal talik ta komel yu'un te yanyantik yajwalul lumetike. In te k'alal stsobojlaj sbaik-ae, aylaj bin-a k'ot ta pasel, k'atp'ojik-laj ta te'etik.

Te mach'atik-laj bayel ejchinajik yu'un te pas k'ope, k'atp'ojik-laj ta xakxaktik spat te'etik, yanchuk-laj te mach'atik ma'yuk bayel yejchenike k'atpojik-laj ta xch'ulet spat te'etik mak k'unik naxlaj te spate. Jichlaj la sk'an yo'tan te jch'ulkajwaltike, yu'unlaj jich ya sna'ik stojol-a te ma lekuk te pas k'ope.

■ Melbil lo'il k'op *rarámuri*

Te mach'a la sk'ases ta j bats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Antonio López Sántiz

* González, Benjamín y otros. (2004). "Los árboles peleoneros". En *Las historias de los viejos. Anayáwari Irétari*. Chihuahua: Karí Igómari Níwara. La Casa de las Mujeres: 8.

6. Cholbil lo'il k'op yu'un snopel jun*

Aylaj jtul winik yaka-laj bael ta beel ta jpam takin k'inal, tey-a mene lalaj ya'iy te ay mach'a ak'oponot yu'un, jichlaj albot:

—Tama cha'oxp'ijuk tonetik, ch'ika ta sborsaul awex, yu'unme te pajele yaka amel awo'tan soknix bujts'anax k'inal ka awa'iy.

Teylaj-a mene te winike lalaj sch'uun te bin-a albote. La skojt'an sba ta stamel te tonetike, la sch'ik ochel ta sborsaul swex.

Ta sakubel k'inal ta yan k'ajk'al, lalaj yil te k'atp'ujemikixlaj ta t'ujbil tonetik-a, tulanub-laj sk'oplal.

Bujts'anaxlaj k'inal la ya'iy sok lalaj smel yo'tan yu'un.

Bujts'an k'inal ya ya'iy, te bit'il la stamtik-lay te tonetike; la smel yo'tan bin yu'un ma bayeluk la stsob te tonetike.

Ja'nix jich ta stojolik-ek te mach'atik yakalik ta snopel te june.

■ **Melbil lo'il k'op *inglés***

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il

k'optik Tseltale ja' sbiil:

Celia Cruz López

* Cunningham, William. (1994). "Cuento de la educación". En Rojas, Emilio (Compilador y parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª. edición). México: Editer: 213.

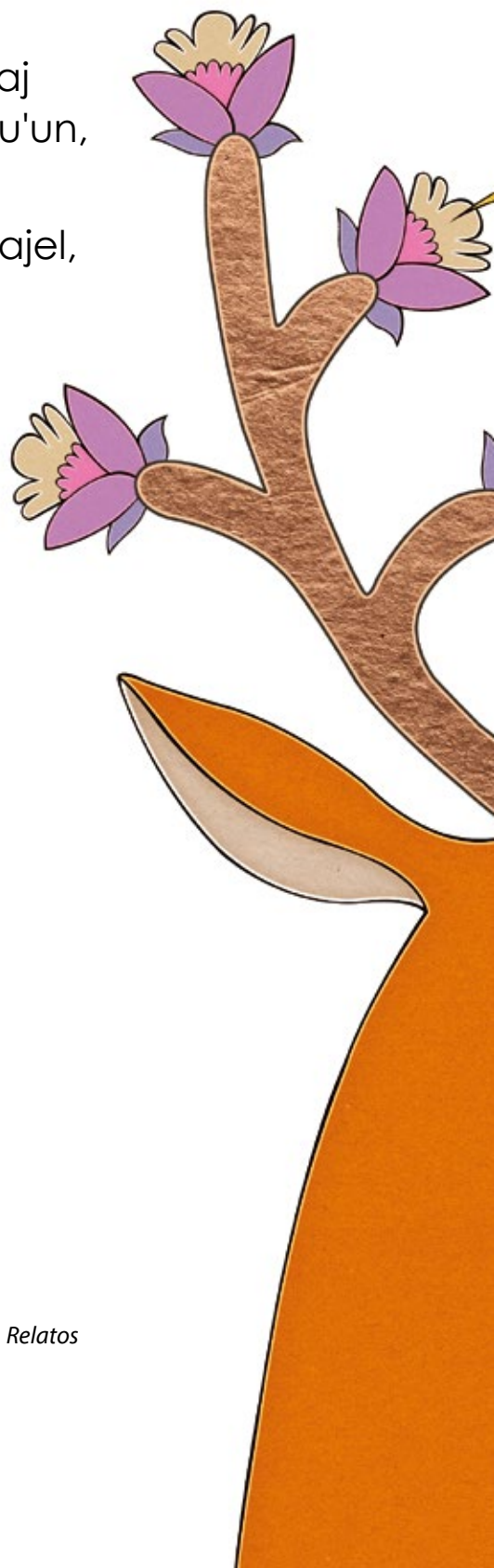
7. Bin yu'un te chejajtik jich bit'il sk'ab te' te xulub chije*

Junlaj k'ajk'al, jkojt-laj chij la sta sba sok jk'ojt ts'unun. Te chije k'axlaj bayel ya stoy sba ja'laj yu'un te bayel ya xju' yanimajel stukele, ja' yu'un, jichlaj la yalbey te ts'unune:

—Joytik ts'unun, kabeytik tsaltomba animajel, ya kiltik mach'a ya xju' yu'un. Te mach'a ya xju' yu'un te animajele, muk'me sk'oplal ya xjil ta jtojoltik. Jna'ojix te ja'ate, ma xju' awu'un te tsaltomba animajele. ħBin xju' awu'un spasel te ja'at k'ax bik'it ts'ununate sok pajal amuk'ul sok te tonmute?

—Lek ay abi, kon ta animal kiltik-a —xi ta sutel te ts'unune ta stojol te chije.

Jich jajchik ta animajel, k'alal yakal ta animajel-a te chije t'ixlaj bael yakan, k'ot-laj smaj xulub ta lum, sok ts'apal-laj k'oel ta lum te xulube, jichlaj la sjat sba te xulube, k'ejel-laj wachajtik k'oel.

* Conaculta-DGCI. (1995). "Por qué el venado tiene cuernos abiertos en ramas". En *Relatos tlapanecos. Ajngáa me'phaa*. México: Conaculta: 59 (Lenguas de México, 13).

Jich yu'un yo'tik ini
te chije wachajtik ya
kilbeytik te xulube jich
bit'il sk'abk'ab te'etiki.

Jich yu'un te chije
cha'ten te binti ach'ay
yu'une: te sbabiale ja'
te tsaltombae, in te
schebale ja' te sxulube,
te namey talele tojlaj
ch'ixajtik-a te xulube,
yu'un skaj te syalemale jich xalajtik ajil
te xulube.

■ **Scholanel ta alél k'op a'iyej *tlapaneca***
Ich' tsob k'op a'iyeketik sok spasel
sts'ibayel ta jun: Abad Carrasco

Chol k'op a'iyej: Hipólito Bruno Flores

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il

k'optik Tselale ja' sbiil:

Brígida Gómez Hernández

8. Skawayuil ja'*

Jun k'aalil la scholbon ka'iy ta jtojol te jmelkue te bit'il bayel ja'wil akuxinik ta sti'il muk'ul uk'um sok te sjo'tak ta nainele, ja'i uk'um ito chikanto ta ilel te ba ay kuxulone. Inlaj te jmelkue lalaj sch'ijtes bayel schitam, smut; ja'nix jich la spas sk'al. K'alal ya xbajt ta yilel te sk'ale yalaj st'un ta beentayel te sti'il te uk'ume. Jich yu'un, jun k'a'alil, jajch beel ta sab, yalaj xk'ax ta ban ay sch'enul ja'.

K'alal nopol staix bael-ae te sch'enul ja'e lalaj yil kojt sakil kawayu, jich, la stejk'an sba ta yilel, yu'un ya sk'an sk'abuy yil te banti ya st'un bael te kawayue. Jich naxlaj, la sch'oj koel sba ta banti sch'enul te ja'e. Ma xna'baj banti tal ja'i kawayu ito, meel ma ayuk tijil nopol yajwal naetik li' k'axeli.

* Guzmán, Hilda y Díaz, Bernabé. (2013). "Caballo de agua". En *Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. Ity'anyik'otyĩnatyibal aj Cholo'*. México: SEP-CGEIB: 93.

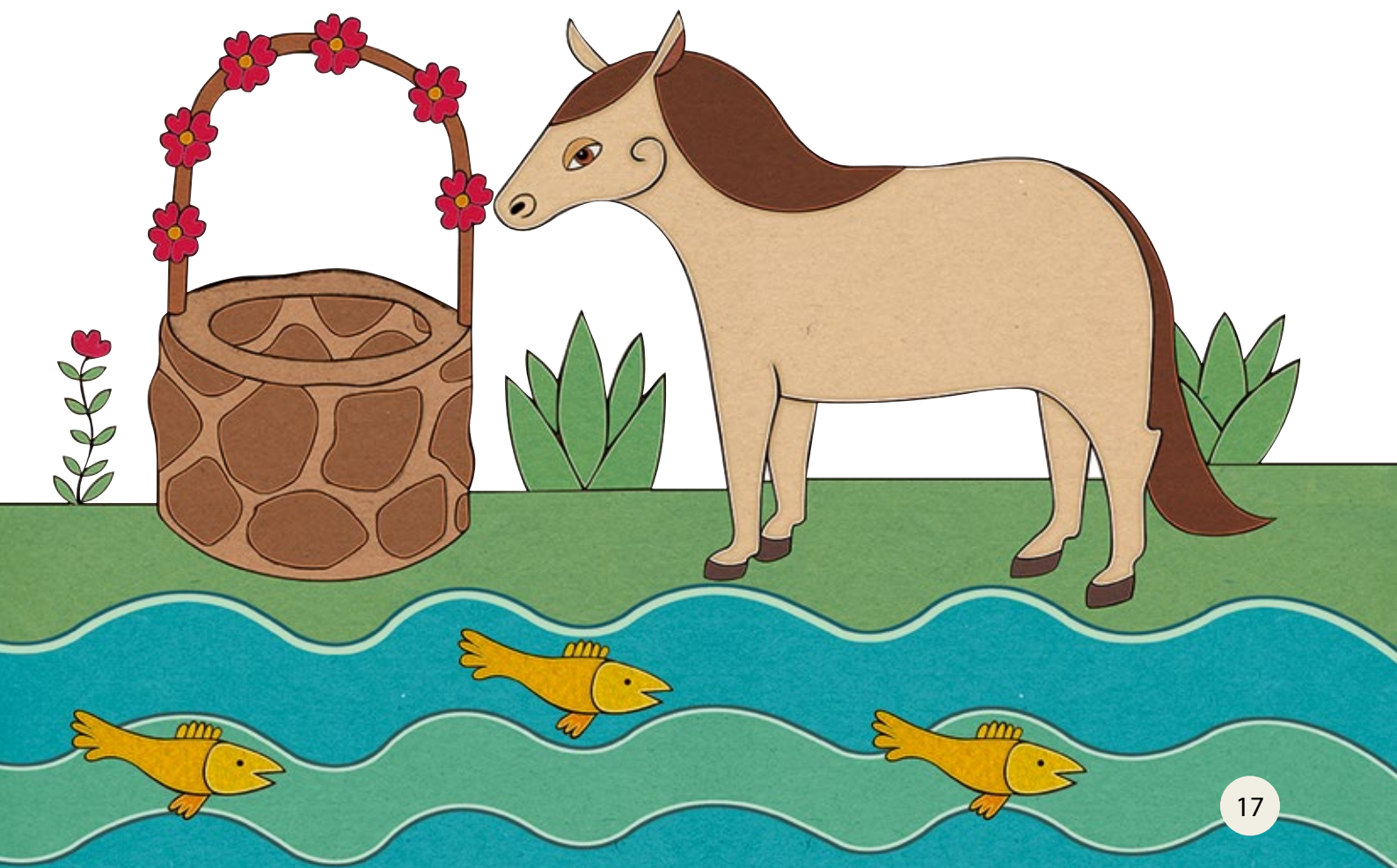
Teyuk yu'un te ja' jich ya yal te jmelkue, yu'uniwan kuxul te uk'ume ja'niwan yajwal te sakil kawayue. Ja'nix jich ya yalik te me'el mamaletik li' ta jlumale; te mach'atik-laj ch'ayemikix baele ja'nix jich-laj scholajik jilel ta alel, yu'unixlaj ay-a te sakil kawayue ta banti sch'enul ja'e.

Ma x-atinonjo'tik tey-a te banti sch'enul ja'e, k'ax t'ujbil te ja'e sok ich'bil ta muk', ya jxi'tik te ay jich xlok'ix tal-ae te sakil kawayue.

■ Melbil lo'il k'op ch'ol

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Ramón Vázquez Cruz

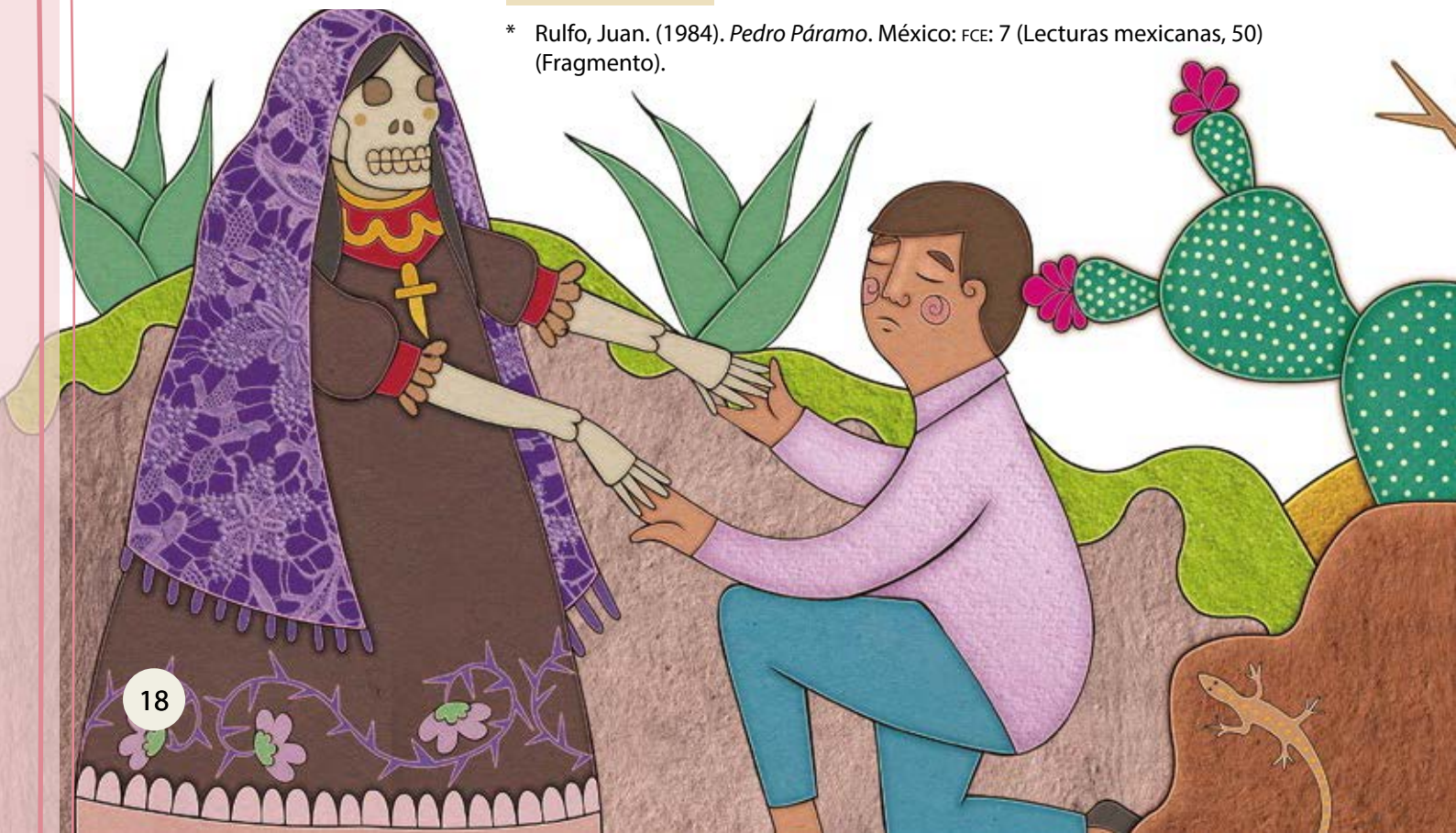
9. jPetul Páramo*

Talon li' ta baay Comalae yu'un jich la yalbonik ka'iy te li'laj jajchem te jtate, jtul winik ja' sbiil jPetul Páramo. Te jme'e la yalbon ka'iy, jich ts'iin te jo'one la kak' jk'op ta stojol te ya xjulon ta lok'el li'e te bit'il k'alal xla j beel ta k'inal te jme'e. La jmich'bey te sk'abe yu'un swentail jich-a te bit'il ya jk'oes ta pasel sok te jk'ope, tey nopol ya xch'ayix beel-a, jo'on ts'iine ya jch'uunbey spisil te sk'ope.

“Ma x-awijk'atay ta awo'tan ta yula'tayel —jich la yalbon jilel—. Ja' jich sbiiline ito soknix te yan xaale. Jich ya stse'en yo'tan awu'un te k'alal ya yilate”.

Jich ma binti yan la stak'ix jpas-a jich la kalbey te ya jpase, bayel ta lijk'el la kalbey lajtoxa kalulaybey te bit'il wokol la skoltabon tel te jk'abe sk'abix animajel-a. Yalojbonix tel te snailaltoe:

* Rulfo, Juan. (1984). *Pedro Páramo*. México: FCE: 7 (Lecturas mexicanas, 50) (Fragmento).

—Mame bi x-ak'anbey jtebuk. Sujanax ta sk'anbeyel te binti ku'untiknaxe. Te binti sk'oplal ya yak'bone, ma binti ora la yak'bon... Ta sch'ayemalil o'tanil ayotik yu'un, kala kerem, abeya stojbet bayel.

—Ja' jich ya jpas, jch'ul me'.

—Maba ayuk ta ko'tan ta spasel te bin kak'oj k'op yu'une. Ja'to ora ito, jajch jna' jachel, jajch jnoptik-lay te bin ya jk'an jpas beele, jajch walk'oj joyp'ejuk snopojibal ku'un ta swenta te bin ya jmulan spasele.

■ **Scholanel ta alel k'op a'iyej *mexicana***

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Juan Hernández Domínguez

10. A'teliletik ta jlumal nawatl*

Te yajwalul jlumal nawatl yato yich'ik ta muk' te stalemalike, jich bit'il ini. Te j-a'tel tuunel yu'un te lume, ja' muk'ul j-a'tel ta spamal te lume.

In te winiketike ya x-a'tejik ta lum k'inal, ta sts'unel te ixime, te chenek'e sok ja'nix jich te cebada, trigo sbiil ta kaxlan k'ope soknix karawantso chenek', aynix ch'ojantik ya spasik komon a'tel teme ja' la yal sk'op smantal te j-a'tel tuunele. Ya yich' pukbeyel sk'oplal ta son, mok ja' ya xtijawan ta wolowol naetik te yaj abat te muk'ul tuunele.

Te j-a'tel tuunel yu'un te lume nail ya stsobawan ta k'op a'iyey yu'un tey ya yak' ta na'el stojol-a bin k'aalil ay komon a'tel sok banti ya spastaj te komon a'tele, teybal ta yolilal te lume mok aybal k'ejel ya spastaj. Ja'nix jich-ek te antsetike ya x-atejik ta komon a'tel teme ay lok'emik beel ta le a'tel ta k'ejel te smamalalike.

* Cabrera, Leobardo. (2005). "Actividades en mi comunidad náhuatl". En *Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas. Náhuatl de la Sierra Negra y Zongolica. MIBI 1. Nipewa powalistle iwan tlahkuilistli ika ome notlahtolwan. Nawatl tlen Sierra Negra iwan Zongolica iwan pinotlahtol. MIBI 1. Amatlaixmachtil powalistli. Libro de lecturas*. México: INEA: 38-39.

In te yantikxan sk'ayemalil jkuxlejaltik te ya yich' pasbeyel sk'inule, ja' te kaj jkanantike. Te k'inetik te ya yich' pasele ja' ya schajpanik te mach'atik ayik ya'telik ta ch'ulnae, ja' te muk' jwolawal yu'un schapanel te pas k'ine sok te sjo'tak ta a'tele, ja'nix jich biluk a'telil te ya yich' pasel ta yolilal te jlumale te mach'atik ya schajpanike ja' te j-a'tel tuuneletike.

■ **Melbil k'op yu'un skuxinelil Sierra Negra**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Juan Hernández Domínguez

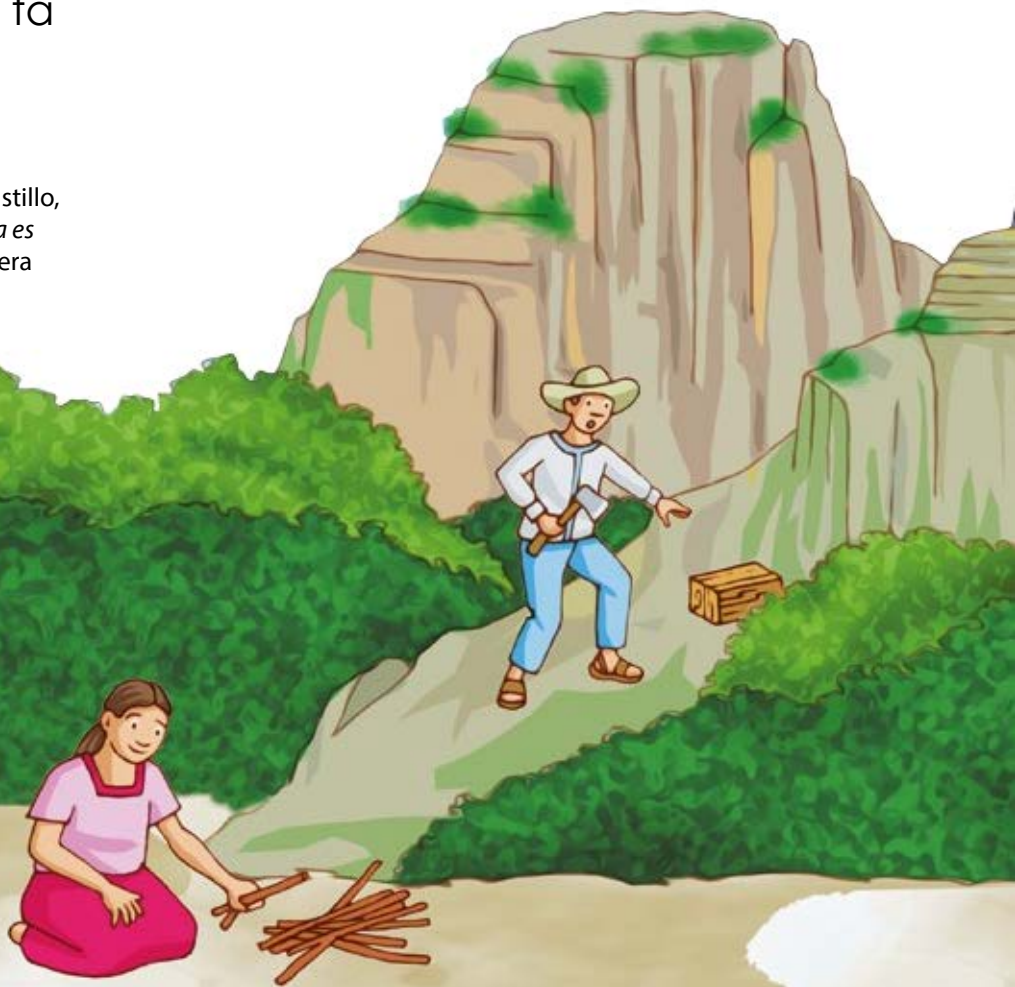
11. Scholbil k'op yu'un me'el mamaletik ta ba'ay Teposteko*

Ay mach'a nujpun tey ta banti tut lum te ja' sbiil Tepoztlán, te bit'il albil sk'oplalik yu'un kajwaltik te ma'yuk ya xtal yal snich'anik te mach'a nujpunike bayel ya sk'anik te yakuk xtal te yal snich'anike.

Ta jun sakubel k'inal, te mach'a nupulike lok' beel ta sna bajt ta banti aybel lok'ib ja'etik; moj beel ta banti k'inal ta steel si', te antse jil k'alal ye'tal jemel. Te k'alal tek'elix ta jol wits-a te winike, ta sts'eel Teposteko, la ya'aybey stojol yok'el jtul tut alal.

Te winike, bajt sch'ulel yu'un, jich jajch smak-liy ya'iy te banti ya xlok' tel te yok'el te tut kereme, te k'alal a-k'axix swokol ta

* INEA. "Leyenda del Tepozteco". En Castillo, José (Adaptador). (1994). *La palabra es nuestra. Primaria para adultos*. Primera parte. v. 2. México: INEA: 138-139.

sleel ta chujkul bejbetik-ae, k'ot ta sti'il te jemel la
yil koel ta banti ye'tal te jemele ay jun tut kajonte'
tey-a la ya'iy yakal ta lok'el tey-a te yok'el te tut
kereme.

La sjits beel sbaj ya'iy stojol, te k'alal la sna'liyix ta
lek-a, laj sjam ta echej te kajonte'e la slok'estel te tut
ijk'al kerem ja' jich te bit'il yajwalul slumalike. Ajk'nax
koj beel ta banti wits sla'ts'oj beel ta sk'ab te tut
kereme; jich te k'alal laj stjaj sbaj sok te yiname jich la
yalbey:

"jllawil te binti la jtajtele yijkitayojik jilel ta banti
jemel! yu'un te kajwaltike ma'yuk jmajtantik yu'un ya
xtal kal jnich'antik, ya ch'ijtestik ja' in tut alal ito, yu'un
ja' sbujts k'inal ya ka'iyetik ta yutil jnajtik!"

■ **Cholbil k'op yu'un me'el mamaletik
ta náhuatl yu'un Tepostlán
Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik**

Tseltale ja' sbiil:

Juan Hernández

Domínguez

12. A'tel winik ta lum k'inal*

Jo'on winikon ta lum k'inal, ya jkem te lum k'inale,
ya xchik'in te kelawe sok ya xchuy te jk'abe.
Ya sbistik-laben ch'ixetik te jbak'etale
ya xwuja st'ulut'ul sch'ich'el.
Ya xk'ajk' te kelawe
yu'un ma sts'ijk sk'uxul te k'aale.

Ja' ya spokben jlubel te ja'al ta junjun xmal k'aale
sok ja'nix ya yak'ben yip te snopojibal ku'une sok te ko'tane.
Tey ta ajk'obaltike ja' jichon te bit'il koj' ame
ya kak'tik-labey stsak sba p'ijil k'op a'ieje.

Jo'on a'tel winikon ta lum k'inal.

Ya jts'un nichimal k'op a'ieje.

Ya xju' ku'un smointayel joljol witsetik,
ya jk'an ya jolin te bintik ay ta yutil te mamal
muk'ul ja'e.

Sok ya jk'an jtsalbey yip te ijk'alk'inale.

Maba ma'alix jsit.

maba ya kich'ix ilbatayel jwokol,

maba tuuntsebilonix,

ja' ito jtulonix ta winikil

ja' jichonix te bit'il yanyantik winiketik ta balumilale.

Snichimal k'op chiapaneka

Te mach'a la sk'ases ta j bats'il k'optik Tselale ja' sbiil:

Antonio López Sántiz

* Díaz, Raymundo. (2004). "Campesino". En *Jowil Yaxinal. Delirio de sombra, Ts'ib-Jaye*. Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas. México: Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas: 25-27 (Textos de los pueblos originarios).

13. Wokolil*

ħBin yu'un alabteybon te jbee,
 smutil chopolil?
 Ja'at yabatat pukuj
 sok te ak'ayoj ak' chamel, ja' lajel.
 Kujkuj mut, xk'ot yik'al awilel ta jchikin.
 ¡Ay x-uts'inwan te sk'ak'al awo'tan!,
 ma x-axiwtesbon jwaech,
 ma x-awak'on ta na'el ta stojol chopolil,
 ma x-at'unon, jxiwteswanejat.
 ¡K'ej aba, k'ejelto xbaat!
 Manchuk skux yot'an ta jbe
 ljk'al k'opetik
 mi ja'uk yaw ajawetik yu'un yutil lum.
 Ja'nax yu'un tey ay-a te yabat chopolil
 ta sbatel jkuxlejal:
 ya xtajin sok jkuxlejal,
 ya xtajin sok jch'ulel.
 Jich kich'bey swentail:
 julix tel te k'uxulile
 axinal sok yijk'al k'inal yakal skuxinteybelon,
 yakal smilbelon.

Snichimal k'op chiapaneka

Sbiil te mach'a schajpanoj te ts'ibaybil k'ope:

Adriana del Carmen López Sántiz

* López, Adriana del Carmen. (2005). "Peligro". En *Jalbil K'opetik. Palabras tejidas, Ts'ib-Jaye. Textos de los pueblos originarios*. México: Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas, Centro Estatal de Lenguas, Arte y Literatura Indígenas: 45-47.

14. Yakalon ta snopel*

Jich bit'il wojey cha'jey talel sok ta ora ini, bayel sbujts' ko'tan yakalon ta k'oel ta banti ya stsob sbaik ta nopjun te jo'take. Te junjun k'aal te ya xk'axe yakal kilbel te k'ax tulan sk'oplal te snopel sk'oponel sok sts'ibayel te june.

Te ya'tike maba sme' jk'ab ya kak'ix jich bit'il te bin oraix tale. Te ya'tike ma'yuk sk'oplalil teme ya xjalajone, nail ya jk'opon ta lek te june ta patil ya jpasbey te yejtalil jk'abe.

Te k'alal ya xboon tey ta jlumale, ya jts'ibay ta jun sbiil te bintik ya jmantale yu'un jich ma xch'ay ta ko'tan-a.

¡Ya jmulanix sk'oponel te junetike!

Bayelto binti maba nojpenxan ku'un, ja' yu'un ito la jmulanix snopel te june, jich yu'un ta ora ini ma xju' ya jkejchanix ta snopel sk'oponel sok sts'ibayel te june.

 Melbil k'op yu'un Chiapas

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Antonio López Sántiz

* Gómez, Florencia. (1997). "Estoy aprendiendo". En Vargas, José y otros. INEA, *Libro del adulto*. México: Unidad de Protección de Medios del INEA: 90.

15. Te me' waxe, te tat mute sok te tat ts'i'etike*

Ay koj't me' wax te aylaj bayel swi'nal, wil-laj bael banti ay cha'oxkojt me' mutetik sok koj't tat mut, yu'unlaj ya swe'tes sba-a. K'alal la sna'ik stojol te me' mutetike sok te tat mute, wilik-laj moel ta ora ta jtejk te'. Yakal yilulay bel moel te me' waxe meel ma xju' smoel tey-a, jich yu'un la yalbey te tat mute:

—Joytik, ay kich'objbet tel k'ax lekil k'op a'iyej: wojey la yich' chajpanel sk'oplalil yu'un te ya kich' jbatjik ta muk' te jo'otik te chanbalamotike, ma stak' ya kuts'inix bajtik sok ma ayukix chuk'tombaj ku'untik. Koanik talel sok te me' mutetike yu'un ya xjune ko'tantikik, yu'un ja' jich ya jpatbey jba ko'tantikik.

* Esopo. (1994). "La zorra, el gallo y los perros". En Rojas, Emilio (Compilador y parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª. edición). México: Editer: 167.

Jich yu'un te tat mute, la sta ta ilel teyto ta stoylejal te tejik te'e ay atalik cha' kojł ts'i'etik, jich la sutbey te me' waxe:

—¡Aaa, smeletilnix-a! Yakal kilbel te cha'kojł ts'i'etik te yakalik ta animajel talele. ¿Ja'niwan yich'ojik tel-ek te lekil k'op a'iyetje?

In te k'alal la ya'iy stojol te me' waxe, la sut:

—Jich abi, ma xju' ku'un smaliyel, ja' lek ya xboonix-a.

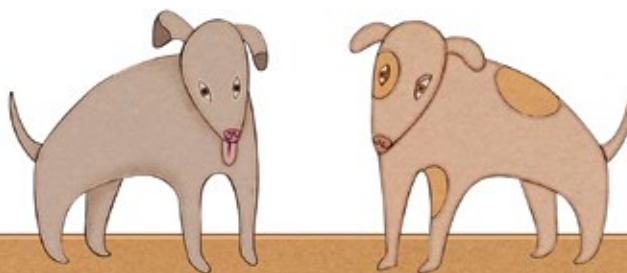
—¿Bin stuuk te oranax ya ak'an ya xbaate? ¿Bin yu'un te ya axi'e? ¿Yu'unwan ma meleluk te ayix lamal k'inal ta jtojoltike? Xi ta yalel te tat mute.

Lajto yich' albeyel k'op ito, in te me' waxe ma la ya'iyix stojol-a ta oranax bajł ta anel.

■ **Melbil k'op yu'un p'ijtesel ta kuxinel griega**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Ramón Vázquez Cruz

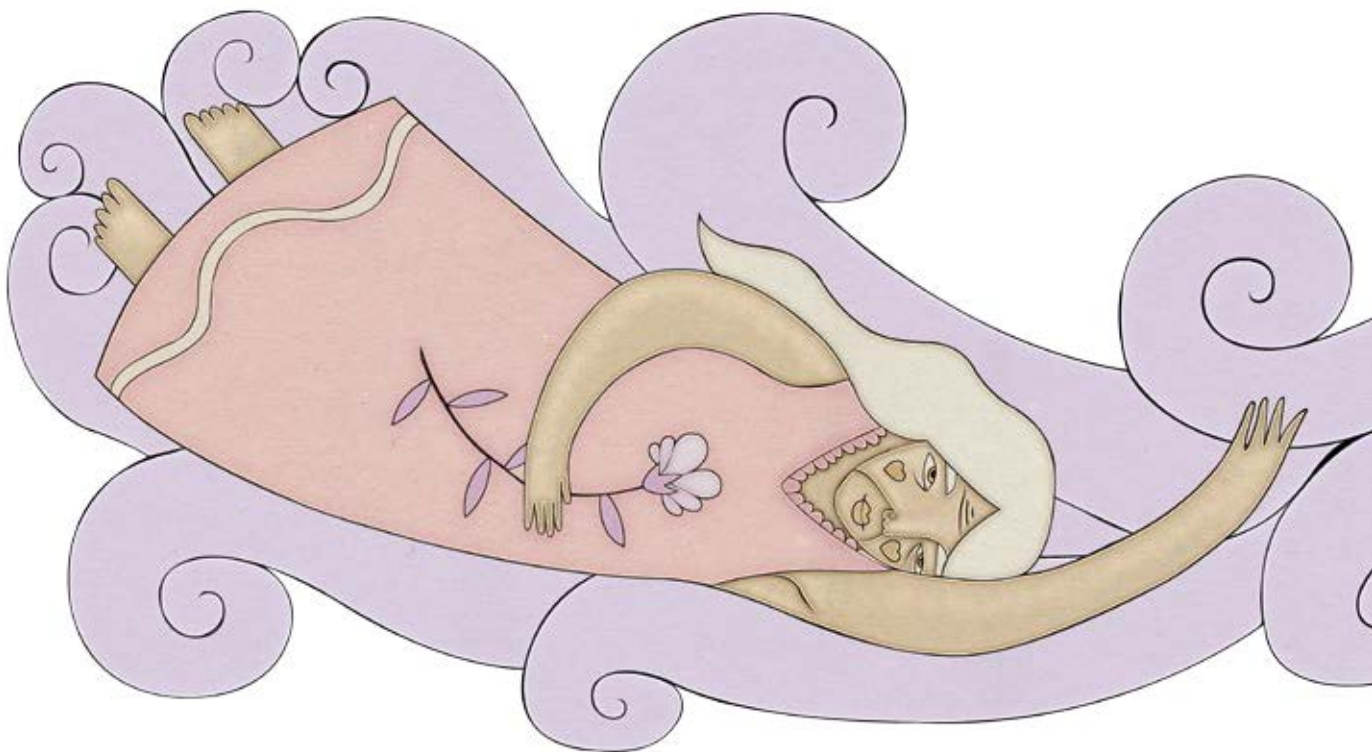
16. Yanax xway*

Jich ya scholik ta alel te yajwalul te muk'ul k'in al yu'un ta slumal Jalisko, aylaj jich akuxin jtul ants te aylajix 60 ja'wil ya'wilal-a, lomlaj x-atej sok bintikuk-laj ya sk'an spastik-lay. Malaj ayuk yalatak sok malaj ayuk smamalal, lomlaj k'anbil sok kanantaybil-laj ta lek yu'un te yajwalul te muk'ul k'inale.

Aylaj jun k'aalil la yalik te spatxujk te ma'yuk-laj la yilik lok' ta sna ta sjunal k'aal te me'ele, ja' jich yu'un bajt-laj yilik ta sna. K'alal ma'yuk mach'a la sjam te ti'naile, la stop'beyik ochel te stak'in al te sti'nae, metsel-laj lajem ta lum la staik, lalaj skuyik te yu'uniwan tejka ta a'tel yo'tan.

Spisil-laj la ya'ayik stojol te yajwalul te muk'ul k'inale sok lalaj schap sbaik ta skantayel te animaile te banti muk' jamal ya

* INEA. "Yanax xway". En *Leo y escribo en mi lengua. Huichol. MIBES 3*. Recopilación: Ausencia de la Cruz González; Traducción: Juan Hernández Domínguez. México: INEA.

stak' stsob sbaike. Spisil-laj te yajwalul te lume lalaj yak'ik te bin ya stak' ak'el ya ya'ayike, teme ja' ay yu'unik te we'elile lalaj yak'ik. Ta spajelal-laj-a, te winiketike lalaj schajpan sbaike yu'un ya x-bajt smukik ta mukenal.

Ta sakubel k'inal ta yan k'aalil, bayel-laj mach'atik la stsob sbaike yu'unlaj bajt yilbeyikxan beel sit, toj bael sch'ulelik. Jichlaj ya scholik ta alel te k'alal-laj ayikix ta mukenal-ae lalaj sjambeyikxan te skaxajul te animaile yu'un ya yilbeyikxan beel sityelaw, ja'tolaj xyilik, te antse jajchlaj tel, te ilawaletik-laje, xiwik-laj bael ta anel.

Jichlaj la yalik te yajwal muk'ul k'inale te yu'uniwan k'uben swayel, yu'un aylaj mach'a jtul lek yo'tan la sta, albot-laj la ya'iy, sujtanto bael ta ana, yu'un mato awik'eluk.

Jich ya yalik, ts'in te antse sujt-laj bael stukel ta yakan ta sna, kuxintoxanlaj beel 20 ja'wil, ta spatilalaj ato tsakot-laj ta chamel, jichlaj alaj bael. Malaj akuxix-a.

Ja' jich ya yak'ik ta na'el te yajwalul lume te k'alal teme ayla mach'a ya xcham yu'un chamel tejk'ajel o'tanile, manchuk-laj xyich' mukel ta oranax, ja'tolaj teme ts'akaj oxeb k'aale, aylameti mala lajemuke, wayalnaxlametie.

■ **Scholanel ta alel k'op a'iyej *huichol***
Te mach'a la sk'ases ta jbat's'il
k'optik Tseitale ja' sbiil:

Juan Hernández Domínguez

17. Te uch sok te ok'ile*

Aylaj jkojt ok'il, lalaj staj sba sok jkojt uch yakal-laj stenbel jwol ton la yich' tael. Jijtsalaj bael te ok'ile lalaj sjojk'oybey:

—¿Uch binti-a te atenoje?

Jich la sjak' te uche:

—Yakalon ta stenel ja'i jwol ton ito, yu'un teme la jkoltaye ya xjin te balumilale.

In te ok'ile la sjojk'oyxan:

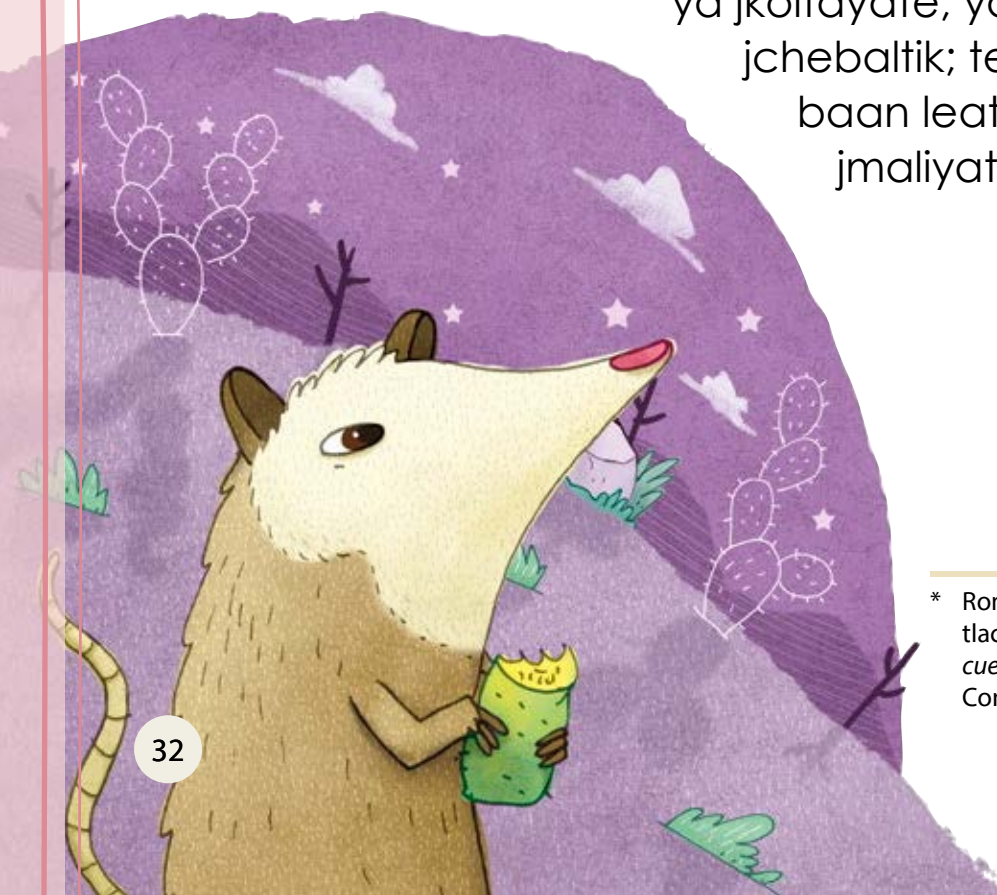
—¿Mabal xlubat ta stenelme tone?

—Yak, k'ax lubenonix —xi te uche.

Jich yu'un te ok'ile, la sk'an la skoltay sok sbuts' yo'tan, jich la yalbey ta stojol te uche:

—Ya xtal jkoltayat ta stenel-ek ja'me ton ine yu'un jich ma xjin-a te balumilale, melel teme maba ya jkoltayate, ya xch'ayotik koel ta jchebaltik; teme ya jxu' awu'une baan leatel jwe'eltik li' ya jmaliyati.

* Román, Rosa (Compiladora). (2007). "El tlacuache y el coyote". En *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*. México: Conaculta-DGCP: 49-50.

Jich te uche la sch'un bael ta ajk'nax te sleel we'elile, k'ax jalajlaj te uche yu'unlaj ma stak' ya sujtix tel-a meel la yuts'in jilel te ok'ile. Ta skaj ayix swi'nal-a te ok'ile jich la snop ta yo'tan ini:

—Ya jkoltay koel te tone, mame jmuluk teme jin koel te balumilale.

In te ok'ile jich la skoltay te tone bajt-laj sle te uche. K'ot-laj yich' tael ta pejtakiltik yakal-laj slo'beyel sit te pejtake:

—jBin yu'un la alo'loyon, jaxan la awalboon te ya sujtatbaele maba la apas, li' ya atojbon amuli!

—¿Binti laj-a te ya awale? —xi ta sjak'el te uche— ma x-ilinat, ok'il, in te jo'one tal jlo'bey sk'anal sit te pejtake.

Jich te uche la yak'bey sk'anal sit pejtak slo' te ok'ile, k'ax bujts'anaxlaj la ya'iy, jich lajto laj stoj la sk'an xan yan-a, ja'nax yu'un yaxto lajix-a sok aytolaj sch'ixal; in te k'alal la slo'e kats'ajtik-laj k'oel sch'ixal ta ye teynaxlaj pakal jilel yu'un sk'uxul-a.

■ **Melbil lo'il k'op yu'un**

Guerrero

**Te mach'a la sk'ases ta
jbats'il k'optik**

Tseltale ja' sbiil:

Celia Cruz López

18. Sk'oplal supul*

Na'bil stojol spisil te alal tut chanbalametik ay ik'awal mok jololil yu'unik, jun k'aal te supuletik la stsob sbaik, ma tebuk jich spasik-a, spisil slapoj tel yach'il sk'u'ik. Te jolol yu'unike chamnax la ya'ay te k'alal la yil atal te sjoyotak te leknax yo'tanik sok te sk'u'ik te slapojik tele.

Jich ts'in te jolole jajch snop, jajch snop:

—La yal, kajwal, ħbi ya xju' xba jpas?, ħbistuk ya xtalik li' ta jt'ujbil jnai?, ħbinta chopol la jpas?, ħbiwan jmul, bi stukwan melel te jo'one lek ka'k'oj jba, kik'ojik ta lek, jkoltayejik, spisil jch'unejik? Ma'yuk jbet ta swentaik...

Te alal tut pejpenetike, jun yo'tan ya stsob sbaik, jun yo'tan ya xk'opojik. Te jololile ja'nix jich cha' jajch snop la snop, jul tel ta stojol te k'alal a-och ya'tele ay stao smul melel ay slo'loye bayel te sjoytake, jich yu'un bayel ay sbet ya ya'ay ma xla j ta tojel yu'un.

* SEP-OEA. (1994). "Mariposilla". En *Capacitación y actualización interinstitucional de educadores bilingües en el estado de Chiapas*. Documento de apoyo. Chiapas, México: SEP-OEA: 61.

Te alal tut pejpenetike jun yo'tan stsoboj sbaik snup'o
sk'ajk'ik sok stsumtik-layejik yan, te swentail te tsoblej yu'unike
yu'un atal spatbeyik yo'tan, tal yik'ik ta we'el sok ta paxal te
jolol yu'unike, ja' stukel ma jichuk la snop, la snop te yu'un la
yich' na'el stojol te binti chopol spasoje, ya yal te yu'un
atal yich' k'anbeyel stojol te bin chopol spasoje,
yu'unuknix jichae ma xju' stojel yu'un meel bayel
sbet.

La yil te ya xjulikix tel ta sna te alal tut
pejpenetike te jolole la yak' yo'tan lok'el.

—¡La yal, maliyaik ma xtalex li'i! Ya
xtalon teye, xi.

Mel o'tantik alok' beel ta wilel, la
sjoyobin sba k'axel te banti stsoboj
sbaik te alal tut pejpenetike, te jolole
ba xch'oj beel sba te banti nup'ul te
k'ajk'e, ja' jich la stoj smul te bitik chopol
spasoj te jolol yu'un te alal pejpenetike.

Ja' yu'un yo'tik spisil te alal tut
pejpenetike ya st'unik te k'ajk'e yu'un jich
ya xchik' sbaik, jich ya stoj te sbetik te laj ta
swentaik te jolol yu'un te tut pejpenetike.

■ **Melbil lo'il k'op tseltal**

19. Chajpanwanej yu'un te bats'il ants-winiketik: Chajpajelil ta pasel ma muk'ul uts'ineluk*

Te stalel kuxlejalil te bats'il ants winiketik li' ta spamal jmuk'ul jlumaltik yu'un Mejikoe, ja'nix jich bit'il slum sk'inal Bats'il K'op Tseltal li' ta jlumaltik Chiapas, yan snopojibal ku'untik-ek-a te bin ut'il ya xchajpanwanotike te bit'il ya xchajpanwan te muk'ul ajwaliletike. Ja' ito chajpanbilme sk'oplalil yu'unik te banti ma stak'ix ta tijel te binti yaloj te sjunile te k'alal ya yich' meltsanel te smul te jtul ants winikbal-abi aybal mok ma'yukbal te mulile, ja' ya yich' ch'unel ta pasel te binti ut'il yaloj ta sjunile banti ts'ibaybil yu'un yalojibal te chajpajele *Código Penal*.

Ay bayel ta jtsob Bats'il ants winiketik te bin ich'bil ta muk' yu'unik ta spasel te chajpanele, ja' me te ya xk'otik ta junejel te yo'tanike. Kol spisiluk jich ta pasel, ya yich' ich'el ta k'op te bin ya yal te mach'a ay stao smule yu'un jich ya yich' lejbeyel lek slok'ib te k'op a'ieje, yu'un ma'yuk mach'a ilinem ya xjil ta scha'chajpalik, yu'un ja' jich ma'yuk k'op ta patil: melel, teme ay jtul te mach'a ay ta

* INEA. (2008). "Justicia indígena: Reparación más que castigo". En Alba Olvera, María de los Ángeles (Adaptadora). *Aprendamos del conflicto para construir una cultura de paz. Antología*. México: INEA: 47.

mulile ma jichuk yo'tan te bit'il chapal jilele, yananix xjach tel ta patil te k'ope yame x-och sti'o'tantay sbaik, yu'un ayuk sikil ch'abal ya xjil te k'ope.

Te sk'oplalul yu'un te chajpanel te banti chajpanbil sjunile, ja'nix jich-ek maba ja' te ya xchajpanwan ta stojol ta tulutul mok ta kumukum, tey amine yame x-chajpanwan ta scha' chajpalik.

Jtul winik te yich'objey ya'telul koltaywanejil yu'un te bin lek ta kuxintayel ta balumilal ta stojol te ants winiketik ta banti pam lum yu'un Altamirano, Chiapas, jich la scholbey sk'oplalil yu'un te *sistema juricial mejicano*:

“Maba lekil chajpanel. Teme ay mach'a ya smil jtul antsbal-abi mok jtul winikbal-abi, te ajwalile yame yik'bael ta chukel te mach'a ya xmilawanej maba ich'bil ta muk' te

yal snich'an sjoy smajtane. Jich yu'un ja' jich ya x-och swokolik ta spisilik-a: te yajwalul sna-ek te mach'a milawane sok jich nix-ek te yajwalul sna-ek te mach'a la yich' milele; jich ta scha'chajpal te yajwalul snaike. Yame sk'an yich' ilel te yajwal snaike, ya sk'an ya yich' leel bin ut'il ya xjunej yo'tanik yu'un jich ma xmuk'e-a te k'ope”.

■ **Scholanel ta alel k'op a'iyek yu'un Chiapas**

Te mach'atik la sk'asesik ta jbats'il k'optik Teltale ja' sbiilik: Ramón Vázquez Cruz sok Antonio López Sántiz

20. Nitbil ch'ulelil*

Ja'wil te lumto tele, ta muk'ul pam k'inal ja' sbiil Tabáchi, lok'ik beel ta yilel te sme' stentsunik sok stumin chijik te oxtul yuts' sbankil sbaike.

Tey jumulik ta swe'ibik-a te chanbalametike, xiwik sok anik beel. Te nail wixilal ach'ixe, te ja' xWalalupe sbiile, la yalbey te yijts'in jPetule:

—X-awil te xMale, yu'un te jo'one ya xbajt jpaxatay tel ta steel te sme' jtentsuntike.

—Mauk, —xi ta sutel te jPetule— ja' lek ya joinat ta steel.

K'alal yakal yalbelik ito bajtik beel ta yilel, la yijk'atayik jilel stukel te yijts'inik ach'ixe.

K'aal alaj yo'tanik ta stsobel spsil te schanbalamike, te jPetule sok te xWalalupe sujtik tel ta yilel te xMale, maba tey ay la staikix-a. Jich yu'un te keremetike la sleilayik, malaj la staik ta leel, jich yu'un xiwlaaj yo'tanik, sujtik-laj beel ta sna smamik ma la scholbeyik ya'ay stojol te binti k'ot ta pasel ta stojolike.

Ta sab ta yan k'aalil la scholbeyik ya'iy te smamike, yu'un te yajwal naetik ito bajt sk'oponik jtul ch'abajom mamal sok la yich' albeyel ya'ay te sme' stat te alaletike.

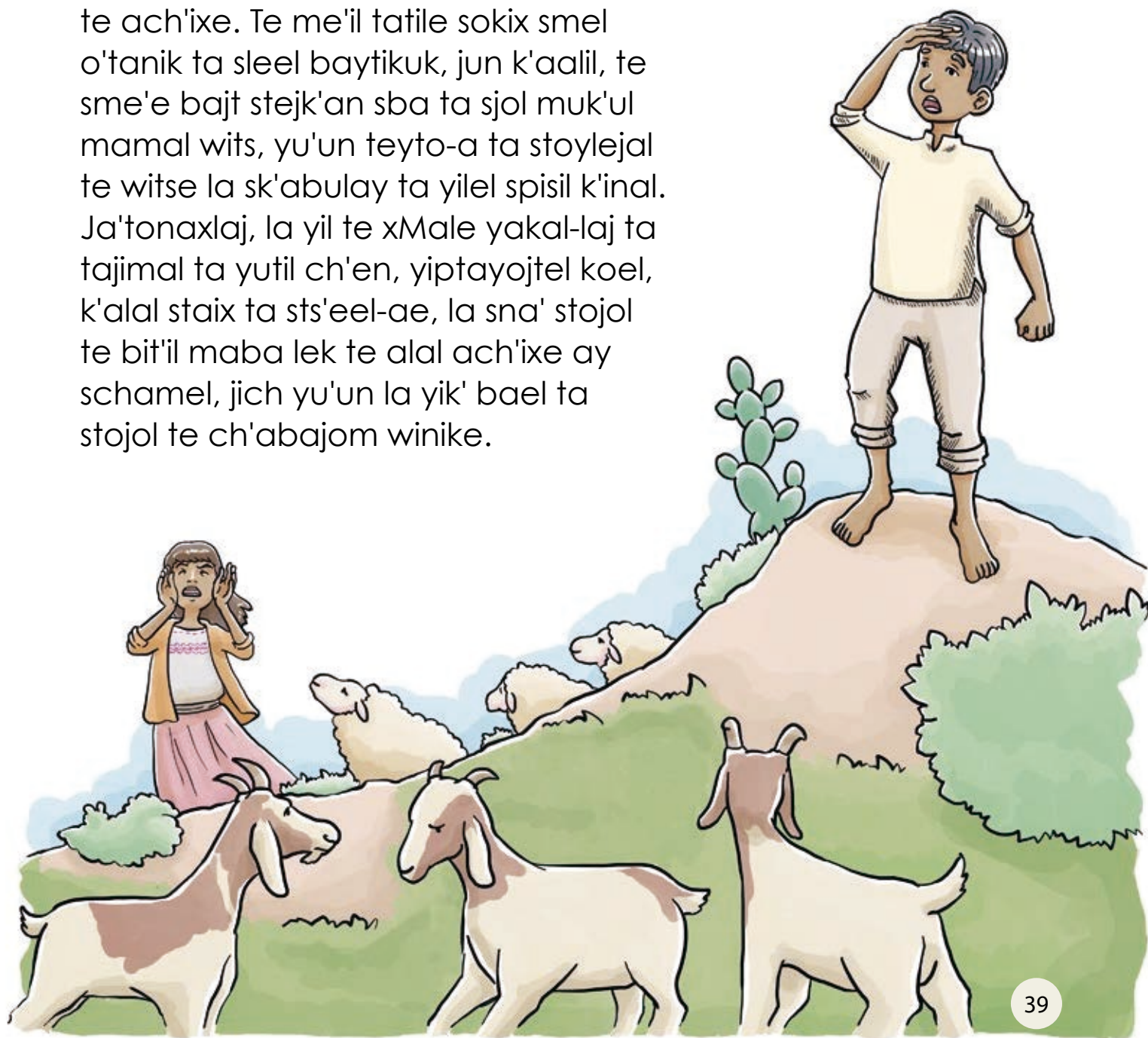
* González, Benjamín y otros. (2004). "Alma perdida". En *Las historias de los viejos. Anayáwari Irétari*. Chihuahua: Karí Igómari Níwara. La Casa de las Mujeres: 36-39.

—Ma x-amel awo'tanik, xi la yich'ik albeyel yu'un te ch'abajom mamale, jo'on ya kilbey sch'ulel te xMale yu'un yakuk stajtel sujt-tel sbe yakuk xjul ta sna.

Te sme' statik te keremetike la stikonbeyik k'op ta stojol te ajwalile, stejkel te yajwalul lume la schajpan sbaik ta steel te xMale.

K'ax wakeb k'aal ma chikanuk te ach'ixe. Te me'il tatile sokix smel o'tanik ta steel baytikuk, jun k'aalil, te sme'e bajt stej'k'an sba ta sjol muk'ul mamal wits, yu'un teyto-a ta stoylejal te witse la sk'abulay ta yilel spisil k'inal. Ja'tonaxlaj, la yil te xMale yakal-laj ta tajimal ta yutil ch'en, yiptayojtel koel, k'alal staix ta sts'eel-ae, la sna' stojol te bit'il maba lek te alal ach'ixe ay schamel, jich yu'un la yik' bael ta stojol te ch'abajom winike.

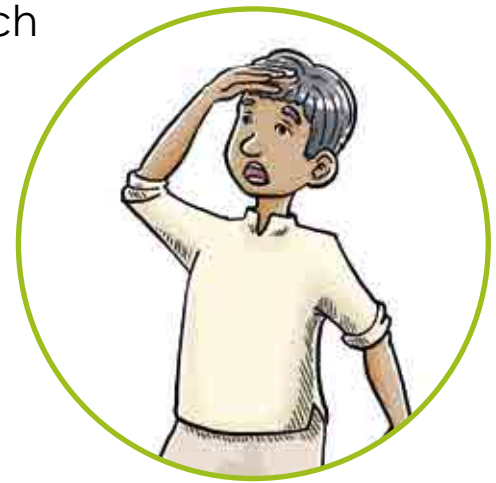
—Jo'on ya kilbey te sch'u'lele yu'un jich ya schojp-a sok ya xjajch stsak lek te swe'ele, la yal, ma x-amel awo'tanik.

Ta xti'bil-taj k'inal beel, la yich' na'el stojol te chiknaj te ch'ayem ach'ixe, la stsob sbaik spsil te yajwal lume yu'un ya sk'an sna'ik stojol te bin ut'il ay te skuxinel te xMale.

—Ja' smulik te xsi'leltake bin yu'un la yijkatayik jilel stukel —xi te winike.

—Jichnix-a, yu'un te xpajk'inte' k'inale la skanantay te ch'in ach'ixe —xi tul ants.

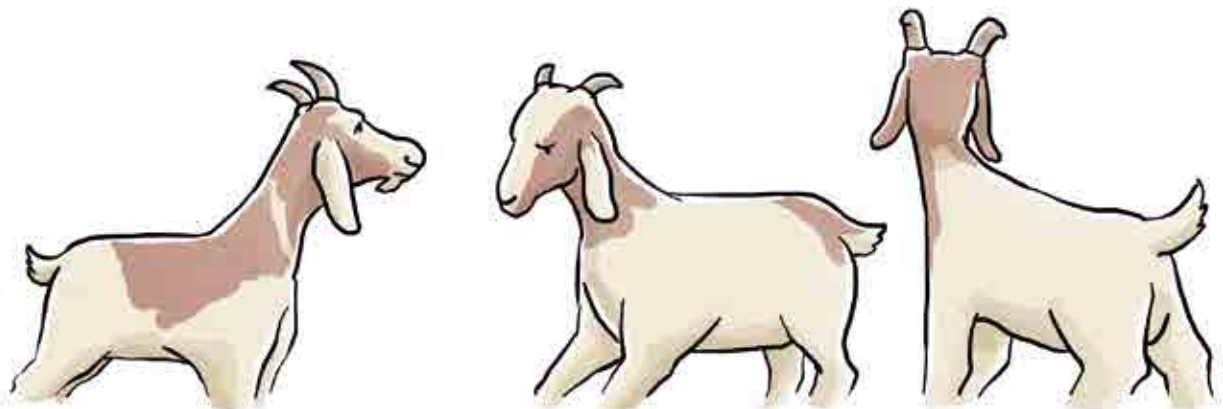
K'alal ajul tel te ajwalile, te ch'abajom winike sok te ants winiketike, te yajwal lume xi: —Jna'otik stojol te ay bintik tey ta yutil k'inale, te kajwaltike ja' ya skanantayotik ta jkuxineltik sok ma xyijkitayotik ta jtukeltik, ja' jich te bit'il la spas sok te ach'ix xMale.

■ **Scholanel ta a'el k'op a'ijej rarámuri**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Ramón Vázquez Cruz

21. Te binti ut'il ay te balumilale*

Ya scholik ta alal te jmam jme'chuntike, ja'laj te smam sme'chunik-eke yalaj sna'ik scholel te bintik k'oemikix ta pasel ta kuxlejalile, k'ax nameylajix ja'i k'op a'iyej ito, ja'laj xcholoj jilel ta alal te muk'ul Ch'ultatil yu'un te balumilale: Ja'laj sbabial la sna'beyik stojol ini.

Ta sjachibalto tel te k'inale ma'yuk mach'a ya sna' bin ut'il pastajem te balumilale sok bin ut'il ay te ch'ulch'an te maba ya xch'aykoele. Te mach'atik kuxintal ta sbabial k'inale ma sna'ik scholbeyel sk'oplalul ini. K'anuknix sleik ta ilel te banti jajchem talel te balumilale, mananix la staik ta ilel-a te ban yich'oj yip te balumilale ma sna'ik stojol banti yich'oj yip te ch'ulchane. Jich yu'un la schap sk'opik yu'un ya stikonik bael te tulan winiketik ta yilel sok sbeentayel te balumilale yu'un jich ya sna'ik te bin ut'il ay te balumilale.

* Navarrete, Federico (Coordinador). (1995). "La forma del mundo". En *Hijos de la primavera, Vida y palabra de los indios de América*. Colombia: FCE: 28-29.

In te tulan winiketik-laje k'otik-laj ta sti'il te banti t'ixem te balumilale lalaj staik te ants winiketik te nainemik tey-ae, jichnixlaj maba ya sna'ik-ek te bintik ayxan beel ta spat te balumilale, sok ma'yuk-laj sna'ik stojol-ek teme kuxul te ch'ultatile. Ma'yuk-laj bin ya'iyel ya ya'iyik teme ay bintikxan ayto beel-a ta spat te balumilale, ja'naxlaj te naimenik tey-a.

Te mach'atik tikonbilik baele ta yilel te balumilale lalaj snopik te ya sk'anik xk'ubikxan bael ta yilel te bintikxan ay baele, jich beenik-lajxan bael jich tey la ya'iybeyik sk'op-a te Ch'ultatile. Albotik-laj ya'iyik yu'un te Ch'ultatile te manchuk xjelawikix bael-ae. Jich lalaj sjojk'obeyik ta stojol te Ch'ultatile bintikxan ay bael-a sok bin yu'un te maba ya stak' xk'axikix bael-ae. Jich sutbotik te sk'opike, albotik te ma'yuk bin ya staikix tey-ae sok albotik te ja'xanix te ya staik-a te banti tentak'intaylabil te ch'ulchane. Albotikxan yu'un, te Balumilale sepelaj

ta ilel jich bit'il te pejch waj mok bit'il-laj wol k'ayobil, sok
 jichlaj te ch'ulch'ane ja'laj jich te bit'il sbonil alal wol chi'intik
 wakaxnail (jich bit'il ya stuundesik kaxlanetik k'alal ya
 xbajtik ta paxial) te tentak'intaylabil. Jichnix
 cholbot ya'iyik teme k'otik teyto-a te banti
 tentak'intaylabil tey lajme ya xmoik-a
 yu'unlaj jich ya xju' xk'otik te banti ay
 te ch'ultatile, ja'nax yu'un malajme
 ayuk bin ora ya stak' sujtikix tel-a
 ta yilel te bin ay yu'unike.

Ja'me jich ak'opoj te
 Ch'ultatile, ja' jich la yalik
 te sbabial winiketik te ja'
 taraumaraetike te k'alal sujtik
 talele, aynix jich la scholik
 jilel ta stojol yal snich'anik-ek,
 jichiknixlaj-ek lalaj
 scholbeyikxan jilel- ek te
 yal snich'anik-eke.

■ **Scholanel ta alel k'op a'iej
 rarámuri**

**Te mach'a la sk'ases ta jbats'il
 k'optik Tselale ja' sbiil:** Brígida
 Gómez Hernández

22. Te uche sok te k'ajk'e*

Ta sjajchibalto tel te balumilal k'inale ma'yuk mach'a sna'bey sba te k'ajk'e jich yu'un ma'yuk mach'a ay yu'un-a.

Jun k'ajk'alil, ch'aylaj koel tel wol muk'ul ton ta ch'ulchan joytaybil-laj koel ta k'ajk', spisilik-laj ma sk'anik xnopajik ta sts'el bael, ja'naxlaj jtul me'el ants te malaj sxi' stukel yu'unlaj la'bil me'el.

Te me'ele xtek'etnaxlaj bael ta oranax ta sk'elel te tone bit'il k'alal nopol xtup'ix-a te sk'ajk'ale lalaj yich' bael ta jchej muk'ul ya'binal takin te' te k'ajk'e. Ta yolil-laj yutil yakubil sna, lalaj snup' sk'ajk' sok-a, lalaj skanantay ta k'ajk'al sok ta ajk'abal k'inal yu'unlaj jich ma xtup'-a te k'ajk'e.

Te yajwalul te lume, k'alalaj ak'ot yula'tayik te me'ele, lalaj yilik te k'ajk'e k'ax lom ay stuk sok bayel-laj ban ya xtuunxan-a, jich bit'il-laj sk'atinel yu'un k'alal ay sike. Te me'ele ma'yuk-laj mach'a la sk'an la sk'ebanbey beel xujt'uk te sk'ajk'e, manilaj ja'uk la sk'an sjel ta chanbalam mak jpajchuk we'elil te ya yich' japbeyel ta stojole.

Bayel ta jtul la schapik te bin ut'il ya xju' spojbeyik xujt'uk te k'ajk'e jich mukenlaj ya sk'an ya spasik yelk'anel k'alal ma sna stojol-a, xi'bil-laj yu'un skaj te la'bil me'ele. K'ax bael k'ajk'alil ma-laj aju' yu'unik spojbeyel te k'ajk'e.

Jun k'ajk'alil tal-laj jkojt uch, jichlaj la scholbey ta stojol te ants winiketike:

* Rojas, Emilio. (1994). "El tlacuache y el fuego". En Rojas, Emilio (Compilador y parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2ª. edición). México: Editer: 100-101.

—Teme ja'ex ya awal ak'opik ma jaymeluk ya ati'onikix sok mauk-ek te kal jnich'nabe, jo'on ya kich'beyex talel te k'ajk'e.

Te ants winiketike lajnaxlaj sak stse'labeyik meel ma ju'emuk yu'unik ta yelk'anel, ja'ukto lajbal xju'ix yu'un-a, k'ax tutnax ta ilel sok ma'yuk stuk ta ilel.

Jich la yal te uche: —Ja'ex yo'tik ini ya xlabanwanex, ja'nix jich ya xk'ot ta atojolik te bit'il yak awak'ik tse'laywaneje meel te jo'one ya xk'ot ta pasel ku'un te bin ya kale ya awilik yo'tik ta xmal k'ajk'al te binti ya spastaje.

La sta k'oel te xmal k'ajk'ale, te uche bajt ta wolowol naetik yu'un jich ma xway yo'tanik te

ants winiketike yu'un yakuk-laj smaliyik k'alal
ya sujt talel te uche, yu'un yakuk stsakik
jilel te k'ajk'e. Jich ato, bajt beel, ta
banti ay syakubil sna te me'ele.

K'alal ak'ot tey-ae, la yalbey ya'iy
te me'ele yakuk stak' x-ayin tut
jts'inuk tey-a yu'unlaj ya xla j ta
sik. Te me'ele obol sba la yil te
uche jich la yak' ochuk beel
ta yutil sna. Ta sti'ilix k'ajk' ay-
a, k'ax mala sna' stojol te
me'el antse, yakal yotses bel
bael ta k'unk'un sne ta yawil
k'ajk' te uche, k'alal la ya'ay te
stsakojix lek-a te kajk'e, animal-
laj alok' bael bajt ta nanatik
sk'ebanlanel te k'ajk'e ja'to banti
k'alal la staik.

Melbil lo'il k'op masateko

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Celia Cruz López

23. Te tut lum yu'un San Pedro Yosotato*

Swentail schajpanel skoltayel te banti skuyojoj ta sk'inalik te San Pedro Yosotato, muk'e yu'unik te k'ope ta sjajchibal yu'un siglo veinte sok jich bats'enax bel yu'unik te tentombae jich yu'un te swinik San Pedro Yosotato jach smilmil sbaik te yajwalul tut lum Nuyoo, te wentainbil yu'un Tlaxiaco, jichnix-xan te yanyantik tut lumetike yu'un San Sebastián Nopalera sok Ocotlán, te ja' wentainbilik yu'un te Putla Villa yu'un Guerrero.

Te k'op yu'unik te muk'ul jwolawaletik ta junjun chajp yu'un te lumetike muk'e beel yu'unik. Muk'e bel in k'op ito yu'un maba ya slejbeyik schajpajibal ta scha' chajpalik, yu'un ja'nax baem yo'tanik ta yilel te slumalike.

Bayel ta chajp te tut lumetik te wentainbilik yu'un te Tlaxiaco sbiile, te bit'il la sk'anbeyik sjunil te sk'inalike. Ja'nax yu'un ja'laj nail la yich'ik ak'beyel te tut lum yu'un San Pedro Yosotato, yu'unlaj te ajwalile lalaj skuy te jich chapajix jilel yu'un-a te k'op yu'unik sok te San Sebastián Nopalera.

* INEA. (2008). "La comunidad de San Pedro Yosotato". En *Ciudadanía. Participemos activamente. Antología*. México: INEA: 32-33.

Te k'alal la yich'ik ak'beyel te sjunil sk'inalike manix teyuk alamaj koel yip-a te k'op yu'unik ta swenta sk'inalike sok te tentomba k'op a'iyej yu'unike.

Aytonaxlaj schebal yoxebal yuilal-a te la yich'ik ak'beyel te sjunil sk'inalike, ta 6 ajtal yu'un octubre ta ya'wilal 1931, te lum San Sebastián Nopalera, lalaj sjunetes sba sok te yajwalul lum *Siniyuvi*, yu'unlaj jich la skomon tenik ta uts'inel te yajwalul lum yu'un San Pedro Yosotato, jich ak'ax yu'unik te muk'ul miltomba pas k'ope.

K'alal ak'ax ja'i swokolik ini jul tebuk ta stojolik te slamalil k'inale jich jalaj beel cha'winik ja'wil te sbujts' k'inal ta stojolike, k'alalto ta ya'wilal 1976, te tut lum yu'un San Sebastián Nopalera te sts'akoj sba sok te Zimatlán, ma'yuk yich'objeyik sjunil te k'inal 18 hectárea te la spojbeyik te San Pedro Yosotato.

Te lum k'inal te banti la staik ta pojele lom-laj lek ta yawil awal ts'unubil, ja'uk meto laj sk'atp'unik ta tut lum.

Te tentomba k'op yu'unik ta swenta slum sk'inallike, bayel ja'wil la yich' chajpanel te tojuk ya xjunej yo'tanike, ma la sch'unik spasel jich. Ja'me yu'un into ta 30 yu'un yuilal octubre ya'wilal 1995, te yajwalul tut lum yu'un San Pedro Yosotato la stik'beyik sjunil ta stojol te mach'atik yichobjeyik ya'telul ta schajpanel te lum k'inale, yu'un jich ya sk'anik te yakuk schajpa te sti' sts'akanik sok te yan tut lum San Sebastián Nopalera.

Te chajpanel la sk'anike la yich'ik ak'beyel ta yajtalul 11 yu'un abril ta ya'wilal 1997, ja' smul alok' ta chajpanel te yajwalul tut lum San Sebastián Nopalera, la yich'ik albeyel yu'un te muk'ul a'tel jpatan yu'un te lume te ja'uk-laj ya sch'uunik te banti k'axem te sti' sts'akanike, ja' ini ma'yuk bin ora la yich' ch'unel ta pasel.

■ Scholanel ta alel k'op a'iyek yu'un Oaxaca

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Brígida Gómez Hernández

24. Stulanil sk'oplalul te bintik mantalil chajpanbil te ak'bil ta jtojoltik yu'un slekilal jkuxlejaltik*

¿Binti-a te chajpanbil mantalil te ay ta jtojoltike?

In te chajpanbil mantalile ja'me ya yak' ta na'el ta jtojoltik banti ya yal ka'aytik te bin ay ta jtojoltik spasele, ya yak' jna'tik te bin ma lekuk ta pasele; yu'un ja' ya sk'an te lekuk ya xkuxinotik te yajwalotik lume. Jich bit'il te la yich' ak'el in mantalil ito yu'unme muk' sk'oplalil ta jkuxineltik ta komon. Jich bit'il sikil ch'abaluk k'inal manchuk ayuk uts'inel ta jtojoltik, ayuk lekil chajpanel, pajaluk ich'bilotik ta muk' ta jpijsiltik, yu'un ja' slekilal jkuxlejaltik. Manix ba joy ya yich' ch'unel ta pasel-a te mantalile, ya sk'an ya yich' ak'beyel stoj smul te mach'a ma sch'uun skuxintayel te bin albil sk'oplale.

¿Bin yu'un te k'ax tulan sk'oplalul te mantalil ay ta jtojoltike?

Te yal snich'anotik yu'un kajwatike ya xtuun ku'untik te mantaliletike, meel yu'un ja' jich ya stak' xkuxinotik sok te jpatxujtike. Te mantalil k'op ito yame xkoltayot ta stojol te mach'a ay sk'oplalul ta yo'tan te mantalile; sok yame skoltayotik yu'un te bin yaj jmulantik spasel ta jtulutultik mak ta jtsoboltsobtik.

* INEA. (2008). "La importancia de las normas en la convivencia". En *Cuando enfrentamos un delito... la justicia a nuestro alcance. Antología*. México: INEA: 8-9.

Tey yu'un, te bit'il te ya yich' alel te mantalil k'ope tey ay lak'al beel te sk'oplalil te bin ut'il ay te kuxinelil sok te bintik ay ta yo'tan ya spastaj te tsob ants winike mak te sjumul spisil te yajwal lume, ja'me chikan te bin swentail-ae.

Ya kaltik te ay mantalile te yu'un ya skomotik te ay maba lek te beeltik ta jkuxineltik yu'un te ya kaltik te ay mantalil ta jtojoltik yu'un ya yil te jbeeltike, ay tsob ants winik te ma jichuk ya yilik, ja' t'ujbil ya yil ta pasel te yane, yu'un ja' ya yak'botik lekilal ta jkuxineltik.

Teme ja' ya jch'uuntik te mantalil k'ope ja'me ya xlekub jkuxineltik yu'un te yal snich'anotik kajwaltike, yakuk jtsaktik jtuuntetik te bintik lelik ya xtal ta jtojoltik yu'un te ya yak'beotik ta spisil stsoboltsob jlumaltik ta banti kuxinemotike, ta ajtal ten bayuk ya jtuuntetik ta jbeel jlok'eltik te bin ya

jpastik ta jtulutultik ta jkuxineltike: ta jo'taktik ta nail, ta yawil nopjun, ta xoral, ta tsoboltsob bintik ut'il jchajpanoj jbajtik mak te bantik kak'oj jbajtik ta wentainel ta jchajpalchajptik, ta bantik ay ka'tel jtuuneltik, ta yawil kuxo-o'tanil yu'un te lume (sokxan yanyantik paxajibal yu'un te lume), la yich' alel cha'ox tenuk te banti ya stak' jtsob jbajtike.

Te mantalil k'ope ja' ya yak'botik ta jtojoltik yu'un te slekilale sok slamalil k'inal ta jkuxineltik, ta skajnix te slekilal te mantalil k'ope yu'un jich slekil stojil ya kil jbajtik sok te yanyantike, ja'nix jich-ek, te yantike lekuk bin ya jpasbeytik ta stojlik-ek.

Te mantalil k'ope ja'me ya skoltayotik yu'un manchuk ya xk'ejp'oj te beel jlok'eltik ta jkuxineltike. Jich nix xan te mantalile ja' la yich' pasel yu'un te ya xtojobteswan ta jbeel jlok'eltike, sok te ya yak' ta na'el te bin stojobil smul ya yich' ak'el ta mach'a maba ja' ya sch'un spasele. Ya sk'an ya yal abi, te mantalile la yich' pasel yu'un ya yalbey sok ya stojobtes te mach'atik chopol skuxinelike, melel yu'un sna'ojik stojolik te bin lek ta pasele, ja'uk meto ma ja'uk ya sch'unik spasel te mantalile sok ya yuts'in beyik te slekil skuxlejal te ants winiketike.

Tsitsel ta k'op yu'un kuxinelil ta balumilal

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Antonio López Sántiz

25. Tul winik la yich' lo'loyel yu'un kojt chan*

Aylaj jtul winik te k'alal yakal ta a'tel ta toyem k'in-al-ae, aylaj mach'a ak'opoj la ya'iy jichlaj albot la ya'iy:

—La' we'an.

Te winike la sjak'bey:

—Ya xtalonix.

K'alal ya sujt bael ta sna ta mal k'ajk'ale yalaj sjojk'oybey te yiname:

—¿Ja'atbal te k'ot awalbon la ka'aye, la' ta we'el la awutone?

—Mauk, ma'yuk k'oemon —xi ta sujtesel te yiname.

K'alal abajtxan ta a'tel ta yan k'ajk'al ja'nixlaj jich la scha' ya'ixan te k'ope:

—La'me we'anix.

* SEP-OEA. (1994). "Un hombre que era engañado por una serpiente". En *Capacitación y actualización interinstitucional de educadores bilingües en el estado de Chiapas. Documento de apoyo*. Chiapas, México: SEP-OEA: 65.

Ja'nanixlaj jich la sutbeyxan te winike:

—Ya xtalonix.

Ta xmal k'ajk'al k'alal ya xkot ta snae yalaj sjojk'oybey te yiname:

—¿Ja'atwanxan xk'otuk awik'on talel ta we'eli?

—Mauk, ma'yuk k'oemon.

Jichlaj la yal te winike:

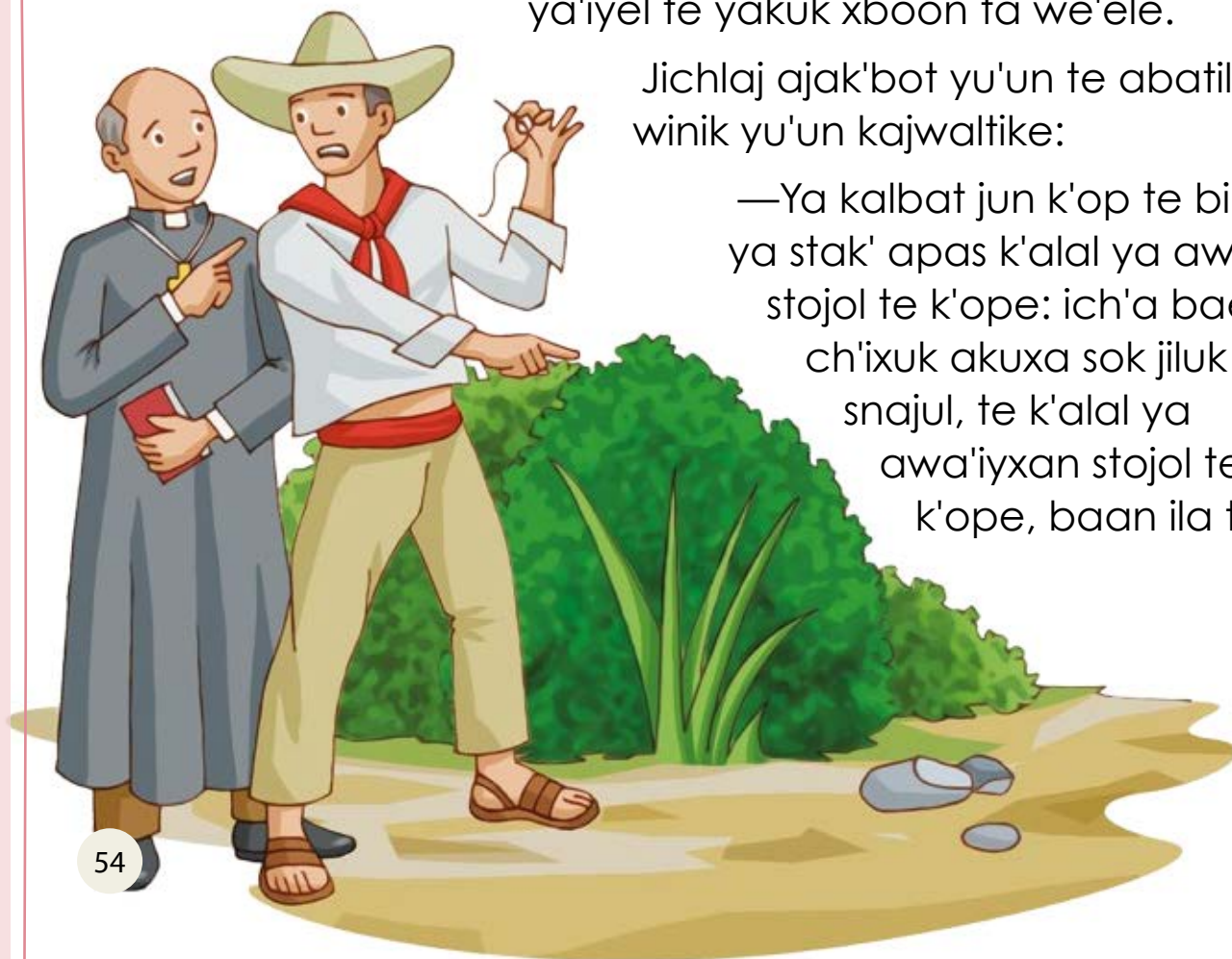
—Ya xbajt jojk'oybey sk'op te abat winik yu'un kajwaltike ya ka'iy bin ya yalbone.

Jich abajt sok te abatil winik yu'un kajwaltike jichlaj la scholbey ya'iy stojol spisil te bin k'oem ta pasel ta stojole.

—K'alal yakalon ta a'tel-ae jich ya ka'ulay stojol te ta yorail we'el uch'el-ae, ay mach'a ya yalbon ka'iy ya'iyel te yakuk xboon ta we'ele.

Jichlaj ajak'bot yu'un te abatil winik yu'un kajwaltike:

—Ya kalbat jun k'op te bin ya stak' apas k'alal ya awa'iy stojol te k'ope: ich'a bael ch'ixuk akuxa sok jiluk snajul, te k'alal ya awa'iyxan stojol te k'ope, baan ila te

antse albeya ya'iy te ya alebey
yuch'e, k'alal yakalat ta
slebeyel-ae
ts'apbeya ta sjol te
awakuxae.

—Lek ay abi, xi te winike.

Ta spajelal bajtxan ta
ya'tel. K'alal yakalixlaj ta
a'tel-ae lalaj scha' a'iyxan
stojol te k'ope. Te winike jichlaj
la sjak'bey:

—Ya xtalonix.

K'ot-laj te winike ak'bot-laj swe'el yu'un te antse, malaj
ba wajuk te bin abot swe'e, spisil stsa' me' wakaxlaj, jichlaj
la sch'uunbey swe'el spisil, sna'oj stojol te ma wajuk te bin
ak'bote sok te ma ja'ukxan-ek te yiname.

Te wininike la snajkan sba ta spat te antse jich la yalbey:

—¿Ya jlebat awuch'?

—Yakuk che —xchilaj la sjak' te antse.

K'alal yakal-laj slebel-a te uch'e lalaj sts'apbey ya'ay akuxa
ta sjol jichlaj te antse xbalalet-laj bael ta toyem k'inal.

Te winike lalaj st'un bael te jilil naje k'ot-laj sta ta ilel te
yakuxae ts'apalaj ta sjol kojt chan la sta, ja'lajme te ants te
mach'a ya x-ik'ulanot yu'un ta we'ele.

■ Melbil lo'il k'op zoque

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Celia Cruz López

26. Te chajpanel mulil yu'un sapoteka*

Tey ta ban te'tikil k'in'al yu'un Oaxaca ta pam slumal sapoteka yu'un Ralu'a ay snopojibal yu'unik te bit'il ya xschajpanik te muliletike te ja' jich ya chajpanwanik stukelik. Te ajwaliletik te yich'objbeyik ya'telul yu'un te chajpanwaneje skap sxa'tilayoj sba sok te bin ut'il sk'ayemal ta chajpanwanej yu'un te bats'il ants winiketike soknix te bin ut'il sk'ayemal ta chajpanwanej te kaxlanetike.

Yu'un te chajpanwanej mulile ja' snitoj sba sok te oxkaj a'teletik yu'un te lume: ja' te mamal muk'ul a'tel jtunel ta yolilal lume, soknix te yantik a'tel jtuneletik yu'un te yolilal lume. K'alal ya yich' wajanel te a'tel tuunele, ja'me najkanbilik te winiketik te mach'a ayikix snujp'ike (mok te mach'a ayix 21 ja'wil ya'wilale) ja'me tsajbilik te mach'a ayix yiloj te a'tele, sna'ix te chajpanwanej k'op a'ieje sok te syijil te snopojibal yu'une, ma ja'uk ich'bil ta ilel yu'un k'anbil, mulanbil ta slumale mok te sk'ulejal sok te stak'ine, sok ma jichuk, yu'un yilojik te ya xju' yu'un schajpanel te k'opetike “ya slejbey lek

* INEA. (2008). “El proceso jurídico zapoteca”. En *Aprendamos del conflicto para construir una cultura de paz. Antología*. México: INEA: 46.

slok'ib te tulan k'opetike ya slik stoy te mulile".

Te snojpil yu'un te zapotekae te bit'il stoy slikik te stulanil te k'op a'iyeye, mok nopbil yu'un te schajpanel te k'op a'iyeye, lon k'ax mulanbaj te bit'il schapoj sbaike. Maba ja' ay ta yo'tanik spasel "ya apasbon ek, ya jpasbet-ek", ma jichuk ja' ya slejbeyik slok'ib banti utset k'inal ya ya'ayik ta scha' chajpalik te chajpajeletike.

K'alal te bit'il ya yich'ik tsaal te a'teletike te yajwal lume sok ants winik yame xlok'ik skisbeyik seyail sit te mach'a sk'an xjil ta at'el jtuunel yu'unike. Ta yoxtululik te a'tel jtuuneletike ya xjalajik ta a'tel jun ja'wil.

Te bin ut'il snopojibal yu'unik te ya xchajpanwanike, yu'un schajpanel te mulile ja' jich pajal ta ilel sok te bit'il ya schajpan sk'op ya'lyejiknaxe. K'alal ya yich' lajinel ta chajpanel te k'ope, yu'un slok'ibilix ta ch'ixanel te mulile, te muk'ul at'el jtunele ja' jich slok'es beel ta alel te binti snopoj te ja' lek ya sta schajpajib ta scha' chajpalik te mach'a ayik ta mulile. Ja'i ito, ja' Jich yu'un ayme te k'op a'iyej ta scha' tenelike melel maba ja'nax ya yotsesik te sk'op ya'lyejik ta scha' chajpalike sok ma ja'uknax te ya yalik sk'opik yu'un ya skoltay sbaike, yu'un yame schapik ta scha' chajpalik, soknix ya xkoltaywan te mamal muk'ul a'tel jtunele, yu'unme ja' jich ya xchajpaj lok'el te k'ope.

Sok ta yantikxan k'opetik, te mamal muk'ul a'tel jtunele ja'me ya yal te bin ut'il ak'ot ta chajpanel te mulile, schajpajib jilel te k'ope. Ja' jun ten te bit'il ya yich' chajpanel te mulile ja' te “ya slik stoy ya'iyik te k'op a'ieje” yu'un jich ya ya'bey yo'tanik te ya xchajpaj ta mel te k'ope. Yu'un jich ya yich' ta ilel-a te chajpajelile, te bit'il te mulil ta stojolik ants winiketike sok ta stojol te yajwalul tsob lume, yu'un te chajpanelile ma xyich' ta muk' te sk'op yo'tan, bin ay ta yo'tan sok bin ya sk'anik ta scha' chajpalike, ma xtuun ta chajpanel k'op jich ameto.

Ja'nix jich, yame sk'an yich' ilel te banti jajch tel te k'ope, ayme yu'un lapal ch'ikil yantik k'op tey-a te ya yixtaybey skuxinel te ants winike; ta slajibal te chajpanele maba ja'uk ya yich' ilel te mach'a smule, yu'un ja' ya yich' ilel schajpanel te lekil kuxinelil ta scha' chajpalike; yu'un ma ja'uk ya yich'ix na'el te binti pastajemix tele mach'a spasoj chopolile, ja' ya yich'ix ilel beel te lumto beele sok te kuxinelil te ayotik ta ora-ae.

■ **Scholanel ta alel k'op a'ieje zapoteca**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Juan Hernández Domínguez

27. Steneten te bin ut'il ta chajpanel te k'op a'ieje*

Te jo'otik te bit'il ay jch'uleltik te yal snich'anotik kajwaltike ya jtsob jbajtik ta tsoboltsob yu'un jich ya jtatik-a te bin ya xtuun ku'untike, ta jtulutultik sok ta komon ta jpisiltik. K'alal ya joyin jbajtik ta bintik spasel sok te yantik-e ya xp'ijubotikxan ta lek ta jkuxineltik-a ja' jich ya stak' ya jkoltaytikxan-ek te yantik jo'taktike yu'un yakuk xp'ijubik beel-ek. Jichnixan, te jtsobnax kak'oj jbajtik ta kuxinele ya yak' tentomba k'op ta koliltik, ja'i tentomba k'op ito ya xjajch ta skaj te ay mach'a chopol bin ya spasbey ta stojol ta yan jtul alnich'ane yu'un ma ja'uk ya yich' ta muk' te mantalil te yak'oj ajwalile.

Te mach'atik kuxinik tal ta sbabialto tel li' ta sba te balumilale jich la skuxintayik tel-ek te tulán chajpanel la spasbey sbaïke, te jich-a apastay te namey k'inale yu'unlaj ja' jich la yal sk'op te Talión sbiile “Ta sit la awak'bey-ek ta asit ya awich' ak'beyel-ek, ta ye la awak'bey-ek ta awe' ya awich' ak'beyel-ek”, yu'un ja'laj jich ya yich' pasbeyel ta stojol te mach'a ya x-uts'inwan te bit'il la spas-ek te uts'inwaneje. Jich'nixlaj te jmilawaletike, milelnixlaj ya yich'ik yu'un-ek te sjo'tak ta nail te mach'a la smilike mok ja'laj te j-a'tel tuunel yu'une.

Ja'nix jich te namey k'inale ay mach'atik, k'ax toyem sp'ijil ta snopel k'op a'ieje, p'ijil muk'ul nitawal jich bit'il griego

* INEA. (2008). “Distintas formas de resolver los conflictos”. En *Cuando enfrentamos un delito... la justicia a nuestro alcance. Antología*. México: INEA: 6-7.

Calicles, la snopbeyik sk'oplalul te smantal yak'oj te mach'a k'ax tulan ya spas te chajpanwanej yu'un te muliletike.

Yu'un te snopojibal ito, te mach'atik tulanik mok ja'ik te mach'atik ayik ta tsoboltsob te muk'ik sk'oplalik ilbilik ja'ik ito ya xju' bintik ut'il ya stak' ya spasik ta schajpanel te k'op a'ieje sok ya stak' ya yak'ik ta ch'unel te bin ut'il ya xchajpanwanike. Te mach'atik k'ax tulanike, ma'yuk mach'a ya scholbey ya'iy te bin u'til ya xchajpanwanike meel yu'un ja' ch'uunbilik, ja' jich staojik ta nopel te bit'il ja'ik-nax ta stukelik ya schajpanik te k'op a'iejetike te bin ut'il ya sk'an yo'tanike.

Jich yu'un, te nameyto tele ajtal ten-laj la yich' tal pasel te chajpanele, te bin ut'il ya yich' chajpanel te mach'a ya sk'axultay te mantalile. Te bin jten te la stuutesik ta chajpanwaneje ja'laj te lekuknanix ya scha' il sbaik te mach'a ya stenten sbaik ta k'ope, te k'alal ay banti maba lek ya ya'iybey sbaik te sk'op ya'iejejike yame yich' leel te mach'a ya schajpanwanej ja'me te mach'a ma'yuk stik'oj sba-a te ta tentomba k'op a'ieje jachem yu'unike. Kol ma spisilikuk, ya xk'otik ta sk'oponel te me'el mamaletike, te jtul mamal ich'bil ta muk' mak ja' te j-a'tel tuunele te yu'un ja' ya schajpan te k'op a'ieje.

Ta swenta
slekubtesel te binti ut'il
ya stak' spasik ta lek
te chajpanwanejile,
te bin ut'il jelonemix
tal te jkuxineltike ja'laj
schiknajtes jajchel

te chajpanbil mantalil k'ope, yu'un jich ya sna'ik stojol-a te bin ut'il lek ya stak' xbeenik bel ta kuxinele. Jichnix la yich' najkanel j-a'teletik yu'un te mach'a ya sna'bey swentail chajpanel te k'op a'iyeketike, sok te ya yak' bel stoj smul mak ya stik' ta chukel te mach'a ya sle smule.

Jichnix tey ta sjajchibaltele yu'un te schajpanel k'op a'iyete ja' ay ta stojol schajpanel te muk'ul ajwalil yu'un te lume sok te wolwanejetik yu'un te mach'atik ya schajpanik steel te j-a'tel tuuneletike, k'alal k'ax tal te k'ajk'ale pujk sk'oplalil ta swenta te chajpanwanejile ya sk'an te ja'uk ya x-och ta sk'ab te j-a'tel tuunel te mach'a yich'objey ya'telul te jchajpanwaneje sok te mach'atik k'ax muk'ik ya'telik yu'un te jchajpanwanejile, toj ya spas te chajpanwaneje sok manchuk ayuk yan mach'a ya xwentainot ta spasel te ya'tele. Ja'i bin ut'il ya yich' chajpanel in k'op ito ja' jich na'bil sba ta alel *Sistema de justicia* mak función *jurisdiccional*, ja'me ch'uunbil ta pasel ta ora ini te li' ta banti jlum jk'inaltik yu'un Mejikoe.

■ Tsitsel ta k'op yu'un schajpanel k'op a'iyej

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Celia Cruz López

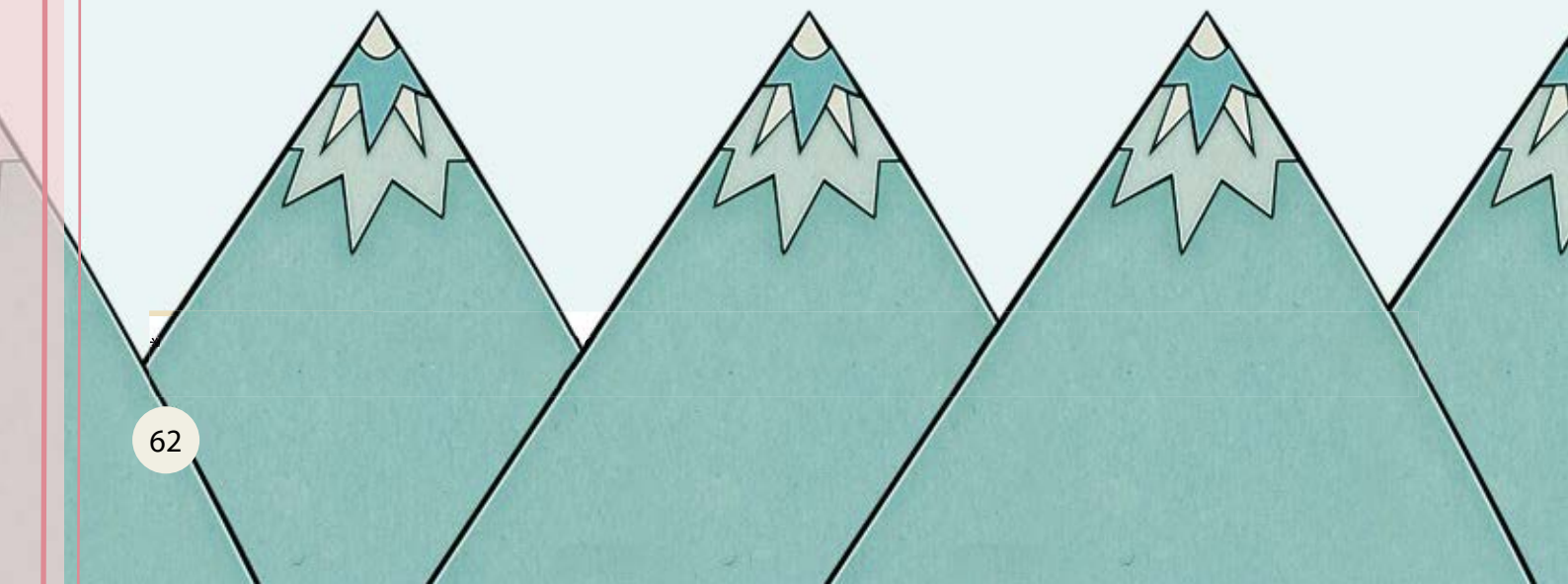

28. Te snaik te eskimalesetike*

Te ants winiketik eskimalesetike ayik ta nainel ta jun pam muk'ul lum sbiil Ártico, te in muk'ul lum ito k'ax bayel-laj sik tey-a ma'yuk-laj banti jich xkiltik. Yalaj xjalaj baluneb u te sike, k'ax yalaj xjelaw te sikil k'inale. Yu'un swoxel te sikil k'inale, yalaj sk'an yich' pasel ta lek te naetike banti ya xk'ixnaj te yutile yu'un jich ma xljajik ta sik-a.

Yu'un manchuk xtaotik yu'un te yik'al sikil k'inale te naetike te jayeb k'ajk'al ya xjalaj te sike, manchuk nopoluk tijil ay te naetike banti xpululet ya xk'ax te ik'e. Te eskimalesetike ja'nax ya swolanik ta spasel snaik ta ye'tal lum te k'alal sk'ajk'alel te sikil k'inale yu'un jich ma xljajik ta sik-a. Ja'xan te spak'ul snaike makbil ta xulal te' sok pak'bil-laj ta ajch'al te pajk'e sok ta sakil tonbat.

Munchuk-laj ta lek makbil yu'unik te snaike, yananixlaj x-och-a te sike, melel ja' te bit'il k'alal ay mach'a ya sjam ochel te ti'naile yu'un ya x-och beel ta yutil te nae. Ja' yu'un, te snaik te eskimalesetike ya sbeentayik ochel ta ye'tal najtil jutbil lum te pasbile jich sjut-lejal te bit'il smuk'ul te nae, yu'un jich ma xlok' beel-a te sk'ixinal yutil te nae.

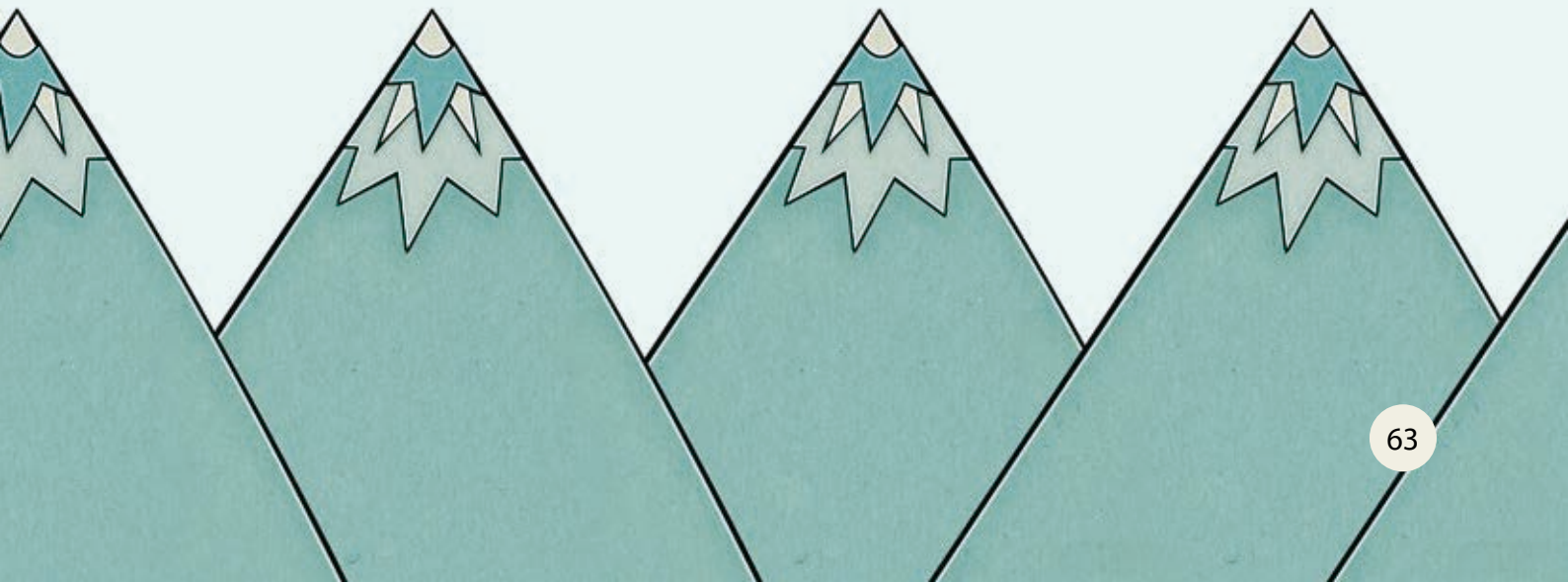

Te jok'bil yutil ye'tal lume, ya stuutesik yu'un sk'ejel te sikubtesbil ti'bale sok te ya'tejibik yu'un tsak chambalame. Teylaj ta yutil nae, joyob-laj ayik ta sch'ilel te slewul te focae sok te ballenae. Ja'i ito te lewe ya xtuun ta stiltesel te lámparae yu'un ya slem ta ilel k'inál sokxan ya stuutesik ta spasel we'elil.

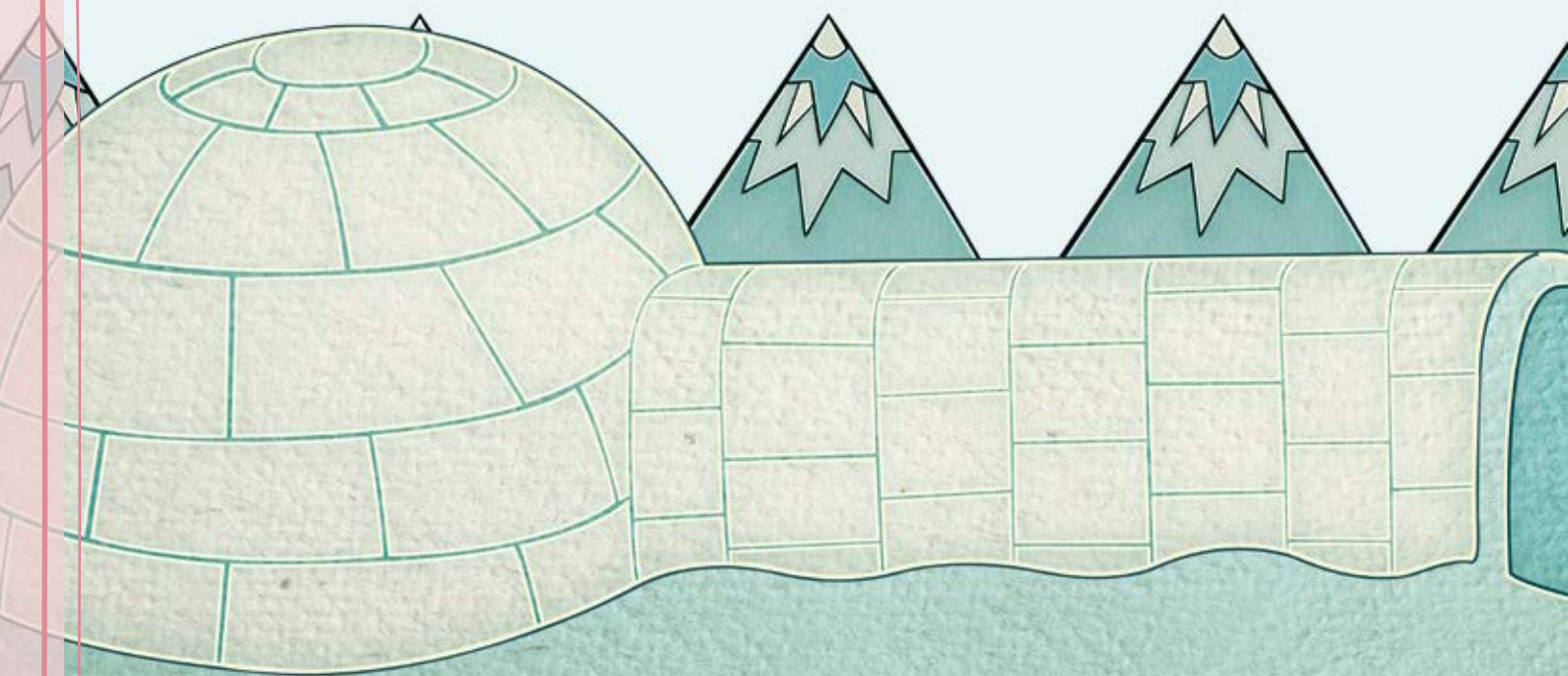
Jich yu'un, xk'ixetix te yutil snaik te eskimalesetike, te ants winiketike ya xju' xt'anajik ta snaik. Ja'laj te pimil tsot k'u'il yu'unikte sike yalaj sk'ejik jilel tey ta jok'bil yutil ye'tal lum bee.

Wolnaxlaj na te banti nainemik ta spisilike, tey nainem te me'il tatile sok alnich'aniletik yu'unike, ta wol nae jit'tik-lanbil ta snujkulel spat te bit'il te'tikil chij sok yantik spak snujkulel chanbalametik. Teylaj ta yutil snaike, te antsetike teylaj ya spas ya'telik-a bit'il pas we'elil sok ts'isomajel sok yantikxan a'telil ya spasik, yu'un te winiketike yalaj schajpan sbaik sok ya'tejibik yu'un ya stukinik ta steel we'elil, bit'il stsakel smilel te focas sok ballenas ta muk'ul ja'etik. Ta yorail sikilal k'inale, yalaj xlaj te we'elil yu'unik tey ta yutil snaike, jich yu'un te winiketike yalaj xlok' sleik te we'elile biti'il stsakel smilel focas, bit'il yilel te'tikil chij sokxan yantik chanbalametik, yu'un ja' jich ya sta

swe'elik te eskimalesetike. K'alal ya xbajtik ta steel te we'elil ta lum k'inale yalaj xjalajik ta steel, tey-abi yalaj spas stut snaik tey-a te banti ya xju' ya xkux yo'tanike sok tey ya xwayik-a. Melel tulan ta kuchtik-lanel te ste' yak'ul te snaiknanix-ae, te alal wakax na yu'unike ya slejbeyik ste' yak'ul te bintik nopatik ta tael teynax-ae, ma xwokolejik. Jich yu'un ya spasik sok ta ton sikil bat. Ja'i na ito te pastajem ta ton sakil sikil bate, ben na'bil sba sok na'beyotik sbiil: ja' *iglú* ta alel. Te wol na sbiil *iglúe* jich ya yich' pasel te bit'il kukubil nae. Nail ya yich' jutel ch'en te banti lume. Te jutbil lume ya yich' lajp'alaybeyel ton sakil bat, ja' jich ya yich' juxel te bit'il k'ajtak'ajt pak'bil lume, ja'to k'alal ya smeltsaj ta wolanel te nae, ya slajinik ta smakel sok busxan ton sakil batetik. Ja' te ton sakil bate k'ax tulanlaj stonnoj sba ta sik, ja'nix jich ya smak-ek te sike bit'il kukubil nae.

Tey yu'un, te na sbiil *iglú* te pastajem ta ton sakil bate, ta yutile xk'ixetnaxlaj.

Te xojobil k'ajk'ale yalaj x-och bael ta banti jopol tsob ton sakil bat pastajem yu'unike, k'ax jaynaxlaj pastajem jich bit'il sjayal limeta tak'in.

Ja'i naetik pastajem ito ja'laj te banti wayibal yu'unike pastajemlaj ta sakil sikil ton bat-ek. K'alal ya sta sk'ajk'alel te k'ixin k'inale yalaj xjelaw te sk'uxul k'ajk'ale tey-abi te ton sikil bate yalaj x-ulub yu'un te sk'ajk'al k'inale. Ja'i yuilal k'ixin k'inal te eskimalesetike ma xtuun yu'unik k'ixin na, yalaj spas snainik sok-a te snujkulel spat chanbalametike, pajal-laj sok te bit'il xulul nae te bit'il snaik te bats'il winiketik kuxemik ta muk'ul pamal akil k'inale, yu'un ya stak' ta chojtanel sok ta kolel nopol tijil k'ajk'alnaxe, k'alal ja'nax bit'il yakalik ta steel snutsel te chanbalame.

■ **Scholanel ta alel k'op a'iyej *esquimal***

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbill: Brígida Gómez Hernández

29. Te ya'telik ta sbeel slok'elik te j-a'tel tuuneletik sok te bin ut'il pajal ya kich' jbatik ta muk' ja' te bin ut'il jk'ayemaltik ta jlumaltik*

Te slum sk'inal Mejikoe ma'yukto na'bil stojol ta lek te binti ya sk'an ya yal sok te bin ut'il ta kuxintayel te pajal ya jech kich' bajtik ta muk'e, ma'yuk mach'a ya xju' yu'un ya yalbey sk'oplalul ta lek.

Te bin ut'il ay ta lek te pajal ya jech kich' bajtik ta muk'e ya yalbey ta stojol te ants winiketike, te yakuk yich' ak'el ta stojolik ta stulutul ants winiketik yakuk scha' nop ta sjol yo'tanik te bintik ay skuxintayejikixtal ayuk jich ya scha' pasikxan beel ta skuxinelik. Yu'unme te ka'teltike, ja'me te sjamel sk'oplalul te pajaluk ya yich' a'iyel stojol te k'op ka'iyejtike.

In te bit'il ya xchajpanwanik te j-a'tel tuuneletike, ma'yuk yakal ta kuxintayel te lekil kuxlejalil ta slumalul Mejikoe melez yu'un ma'yuk ich'el ta muk' ta jtojoltik, ja'nix jich-ek te zapatistaetike sok te yanyantik joytik ta bats'il ants winiketike, yakalik ta schajpanbel sbaik te bin ut'il ta pasel te lekil j-a'tel tuunelil te ma pajaluk sok te yantike, te banti ya yich'bey ta muk' te bin sk'ayemalil skuxlejal te

* INEA. (2008). "Ejercicio de la autoridad y democracia desde la perspectiva indígena". En *Ciudadanía. Participemos activamente. Antología*. México: INEA: 39-40.

lumetike. Ja'me jich la yalik te totonacaetike te k'alal la yich' chapel te k'op-a'iyej ta banti San Andrés.

"Te bin ut'il k'oem ta sjol yo'tanik te mach'atik ayikix ya'wilalike, te j-a'tel tuunele ayme swentail te tejk'anbil yu'un te lume, aynanix tael ta alel-a te namey tale. Te muk'ul me'el mamaletike ya yalbeyik ta swenta te j'tel tuuneletik yu'un te lume ja'lajme ya x-ich'awanik ta muk', melel jichlajme k'oem te ja' skuchojik te lume, ja'lajme me'il tatil k'oem yu'un ta spamal te lume. Teme aylaj jtul j-a'tel tuunel te maba ya sk'an x-ich'awanix ta muk'e yu'unlajme ay binti yan chopol ochem ta snojpil yu'un. Melel te jtul j-a'tel tuunel yu'un te jpam lume

ja'lajme tulan sk'oplal ta yo'tan te slumale, te ants winiketike sok te bantik ayik ta tsojbotsojb te yajwalul lume".

Ta swenta te bin ut'il ya x-a'tej te j-a'tel tuunel yu'un te lume, te bats'il ants winiketike ya yak' sk'op ya'iejik ta stojol te ajwalile yu'un junuknax ya x-a'tejik sok ta spisil te yajwalul te lume, ayuk ich'el ta muk' sok te stalel sk'ayemal jkuxlejaltike sok te pajaluk ya kich' jbajtik ta muk' te k'alal ya xwejt te j-a'tel jtuunel ku'untike te manchuk ja'uknax ya yak' ya'iejik te nitawaletik yu'un stsael te j-a'tel tuuneletike sok ma ja'uknax-ek te mach'a yich'objey ya'telul ta yilel te bit'il ya xnajkaj te j-a'tel tuunele.

Te k'op a'ieej ito la yich' chajpanel ta —San Andrés, sokik te yajwalul k'inal ta Nicolás Ruiz, ta slum sk'inal Chiapas — manchuk ja'uknax jich ya spastaj te bit'il snopoj spasel te ajwalil ta tsael te j-a'tel tuunele. Te bit'il k'alal te ja'iknax te mach'a yak'oj sbiilik yu'un te ya sk'an xtajinik yu'un te j-a'tel tuunelile, ja'nax tut tsob ants winiketik te yak'oj sbaik ta sleel te j-a'tel tuunelile, yu'un te bats'il ants winike yanax yich'ik tuuntesel yu'un te mach'atik ya sk'anik xmo ya'telike; te bin ut'il chajpanbil yu'un ajwalil ta sleel te j-a'tel tuunele mameba pajal sok te bin ut'il ya stsa yaj j-a'tel tuunel yu'un te bats'il ants winiketik te ayik ta tsojbotsojb ch'ujch'ul lumetike, ta komon tsoblejme ya yich' tsael te j-a'tel jtuunel yu'unik ta spisilike. Jich yu'un tunelme te tojuk ya yich' pasel ta sleel te j-a'tel jtuunelile yu'un ja' jich ya kich'tik ich'el ta muk'-a, ja'uk tsakbil te snopibal ku'untiknanix-ae, maba yejtaluk ya kich'tik kanantayel ta ilel yu'un yok sk'ab ajwalil sok te nitawaletik yu'un sleel te j-a'tel tuunel ku'untike, ja' ya yich' ak'beyel yip te bin ut'il jchapoj jbajtik te bats'il k'opotike.

Mame yu'unuk ma lekuk ya kiltik te nitawaletik yu'un sleel j-a'tel jtuunelile —jich ak'opoj tul nitawal yu'un zapoteco— [...] te nitawaletik yu'un sleel j-a'tel jtuunelile ya sk'an yich' ta muk' te sk'ayemal te lume sok yakuk yich' ta muk' spsil ants winiketike.

Te k'alal ya yich' leel te j-a'tel jtuuneletik yu'un te pamapam lume ma yejtaluk te ya stsob sbaik ta tsobotsob te mach'atik nitawaletik yu'un sleel te j-a'tel jtuuneletik yu'un te lume, mame yu'unuk ya yich' p'ajel ta o'tanil; ja'naxme yu'un te jich k'ayemikix ta sleel-a te yaj j-a'tel tuunelike.

Ta spsil ini yame sk'an te ya yich' ich'el ta muk' te yan bin ut'il ya sleik te j-a'tel jtuunel yu'unik te bats'il ants winiketik, mame yu'unuk ya yich' tsobel stojolik yu'un te ya'tel ya spasike sok mame yu'unuk ya x-elk'awanik ja'naxme ya spasik te lekil j-a'tel jtuunelil yu'un te lum.

■ **Scholanel ta alel k'op a'ijej yu'un kuxinelil**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Antonio López Sántiz

30. Te Prinsipitoe*

Ja' jich te bit'il k'alal achiknaj talel ta ilel te waxe:

—Banme ayat □xi te waxe.

—Li'me ayoni, ǵmach'aat-a? Lom k'ax t'ujbilat ta ilel —jich la yal te Prinsipitoe.

—Jo'on jkojt waxon □xi te waxe.

—La' jokin jbajtik ta tajimal —jich la yal te Prinsipitoe—. K'ax ayon ta mel o'tan...

—Ma xju' ku'un te ya joyin jbajtik ta tajimale □xi te waxe□. Ma k'ayemukon ta chanbalaminel.

—ǵBin ya sk'an ya yal te chanbalaminele?

—Ma'yuk jich ya spastajix ta awa'iye. Yu'un ya sk'an ya yal junuk ko'tantik ayotik-abi...

—ǵYa xjunej ko'tantik?

—Yakme —xi te waxe—. Te jo'one jich ya kilat, te bit'il sien *mil* ta jtul ch'in alaletike sok ma xtukinat ku'un; te ja'ate jich ya awilon-ek, te bit'il jkojt waxone sok te bit'il sien *milxan* ta jkojt waxetike, ma xtuunon awu'un-ek, teme ya ak'ayteson ta chanbalaminele, ya jtuuntes jbajtik

* De Saint-Exupéry, Antoine. *El Principito*. Enrique Sainz Editores: 93-98 (Fragmento).

ta jcha' chajpaltik. Ja' jich ya xk'oat ta jtojol te
jtulatnax ta balumilale, ja' jich ya xk'oon ta atojol-ek
te kojtonax ta balumilale, teme ya ak'ayteson ta
chanbalaminele, ya xnoj ta sbujts' k'inal ya ya'ay
te jkuxinele... Te sk'op te awakan te bit'il ya
xbeenate ja' jich ya ka'aybet te bit'il jun sk'ayojil
sone. ¿Yabal ata beel ta ilel ta banti yawil trigoe?
Te banti yawil trigoetike ma'yuk binti ya sjultesbon
ta ko'tan yu'un, yanuk te ja'ate k'an te stsotsil ajole

jich bit'il te k'anal tak'ine, k'alal teme la ak'aytesonix
ta chanbalaminel-ae te sk'anal te trigoe ja'me ya
xjulat ta ko'tan yu'un te bin awilele.

Te waxe sikil ch'abal k'oel sk'op, jal la sna'lilay te
Prinsipitoe:

—jK'ax wokoluk, k'aytesaon ta chanbalaminel!
—xi.

—Chikan bin ya sk'an awo'tane —xi ta sutel te
Prinsipitoe□, ma'yuk lek jochol k'aal ku'un. Yu'un ya
jk'an jletik-lay yantik jo'tak sok ay bayel bintik ya
jk'an jna'tik-laybey beel sba te bintik aye.

—Ja'nax na'tik-laybil sba te bintik
k'aytesbiliknanix ta kuxinel-ae □xi te waxe—. Te
ants winiketike ma xjochobix k'aal yu'unik ta sna'tik-
laybeyel sba te bintik aye, ja' ya smantik-layikix te
bintik chajpanlabilikix yu'unik te jchonbajeletike,
jich bit'il ma'yuk banti ya jtajtik ta manel te mach'a
jun ko'tantik soke, jich yu'un te ants winiketike
ma'yuk mach'a junix yo'tan sok. jTeme ya ak'an
ay mach'a jun awo'tan soke, k'aytesaon ta
chanbalaminel!

—ǵBinti ya stak' ta pasel? —xi te Prinsipitoe.

—Ya sk'an ayuk bayel smaliyejibal awu'un —jich
la sut te waxe—. Nail k'ejelto tebuk ya xbat naklan
ta jtojol, jich junjun k'aal ya stak' anoptes tel aba ta
jts'eel.

Ta spajelal cha' sutnanix tel te Principitoe.

—Ja' lek te yakuk xtalat ta yorailnanix-ae —xi te waxe—. Teme ya xtalate, jich xkaltik ini, ta chaneb ora ta smalel k'ajk'al, ta yoxebal beel ora ya xjajch bujts'anejuk k'inal ya ka'ay; ta chaneb ora bele, jya xjach jtaix ta ilel sok jsit ko'tan te sbujts' k'inal ya ka'aye!

Jich yu'un, te Principitoe la sk'aytes ta chanbalaminel te waxe, k'alal la sta yorail te ya sts'akxan bael te sbeelee la spatbey jilel yo'tan.

—jAa! —xi te waxe—. Ya x-ok'on.

—Ja'at ta amul —xi te Prinsipitoe—. Te jo'one ma'yuk jnopojoy ya kuts'inat, ja'atnix jich la ak'an te ya jchanbalaminate.

—Jichnix-a —xi te waxe.

—jYa x-ok'at!, jich ma'yuk bin la ata yu'un-a ja'i bintik ya apastik-lay ito.

—Ay binti la jta-a —xi te waxe—, ja' te in ya jna'ulaybet yu'un te bin yilel te trigoe.

La yalxan ta patil:

—Baan ila awil te nichimetike, te k'alal ya xcha' sujtat talel yu'un xtal ak'oponaon jilele yu'un ay binti ya jk'ebanbet bael ta alel ta atojol te binti jk'ejoj ta ko'tane.

Te Prinsipitoe la yil te nichimetike, te k'alal sujt talele, jich la yalbey te waxe:

—Te bin jk'ejoj ta ko'tane k'ax ma tulan ta pasel:
chikan ta ilel teme sok o'tanil ya yich' pasele,
te binti tulan sk'oplale ja'me te bin ma chikanuk
ta ilel sok jsit kelawtike. Spisil te ants winiketike
sch'ayojikix ta yo'tanik te bintik smeletil ta alel
ito jich yu'un te ja'ate mame stak' ya ach'ay ta
awo'tan. Yame sk'an joyob ya awak' aba ta yilel te
bintik ak'aytesoj ta chanbalaminel ta anae.

■ **Melbil lo'il k'op *francés***

Te mach'atik la sk'asesik ta jbats'il k'optik Tselale

ja' sbiilik: Antonio Sántiz López, Brígida Gómez

Hernández, Celia Cruz López y Alonso Pérez Méndez

31. Cholbil chajpanbil k'op yu'un kuxlejil*

Yato jna' te k'alal ch'inonto-ae
Te sk'aalelal te lok'on bel ta jnajo'tik
Sok te jch'in its'in jPetule
Ban jle sit te' jlo'jo'tik.

K'oonjo'tik ta yalanil koel te jnajo'tike
Te banti tekel tejk muk'ul ste'el ajate'
Te site ja' jich yilel
Te biti'il sji'alul mamal muk'ul ja'
Jlo'ojtiknanix ya ka'aybetik-a
Bik'etnanix la ka'aybejo'tik slo'el-a te site.

Jich bit'il te jo'on bankilalone
Moon te ta te'e yu'un
Ya jk'an k'okbey tal te site te lom k'ax lekike
Te jch'in ijs'in jPetule jil ta yanil te te'e
Sjamoj sk'ab ta smailiyel te sit te'e.

Te jo'on-ae yakal jpas bel tulan, yakal jpas bel tulan
Yu'un jich ya jtabey ta k'okel-a te sit te'e
Laj tabey ta k'okel cha'oxp'ej ts'iin te sit te'e
Ya jch'olabey tal koel te jch'in its'ine
Jich yu'un ya stsob ta chupel ta sk'u'-ek.

Ta ajk'nax ts'in k'an solokon bel
Ta yan sk'ab te'e,
Te k'alal jich la jpase
Te sk'ab te'e ma aju' yu'un skuchel te kalale
K'as koel te sk'ab te'e

* Inédito

Ja'niwan ta skaj te ipal ik'e
Te tulan ajul majotok te te'e
Ta ajk'nax ch'ayon tal koel, ch'ayon tal koel
Ja'to k'alal julon ta lumilal
Ja' te banti ay te jch'in its'in jPetul te yakal
ta smailiyel te sit te'e.

Te k'alal la yil xach'alix-a te jbak'etale
Yan sba la yil-a ma xk'opoj k'oel
Te bintinax ajul ta yo'tan spasele
Ja' te bajt yalbe te yajwalul jnae
Jich animaj bael te ta jnajo'tike
K'ax baem sch'ulel ak'ot
Sok ya x-ok' k'oel jich la yal:
Te jAntune ch'ay koel ta te'
Te yajwalul jnae toj bael la ya'iyik
Animal alok'ik tal
Talik tey-a te banti
Xach'al te jbak'etale.

Te jme'e sok yok'el la yalbon:
Sok sk'uxul smelbil o'tan
¡Kalal kerem!, ¡kalal kerem! ¡Binti la apas!
Ja' ts'i kalojbet te ma xmoat ta te'e
Yan stukel te jtate jich la yal: oh la staix ya'ay
Ma'yuk atal sk'uxul yo'tan ta stojol te skerem nich'an jAntune.

Te jme'e sok yok'el la sjachon
La stsakon sok te sk'abe sok sk'uxul yo'tan
La sbuts'ben te jchoe
Jich la yalben ġbanti k'ux ya awa'iy?
Jich la speton bael ta k'unk'un
La yik'on bael ta jna

Yu'un jich ya skoltayben-a te jkuxunele.

Ya xbeen lok'el ch'ich' ta ke

Ya xbeen lok'el ch'ich' ta jni'

Ja' la skustik-layben

Sok te sk'ab nojel ta sk'uxul yo'tane

Yakal beel koel ya'lel sit ta ok'el.

Te jch'in ijts'in jPetule sjoyine beel te jme'e

Mel o'tan sok ok'el

Nojem ta yo'tan-ek

Yu'un te sbak'etal ya yilbey te sbankile

Te sjoy ta paxiale.

K'otik te ta nae

La spasbekon kalal wayib

Te banti la xach'anonike

Te jme'e tey la skanantayon ta ilel-a

Sok tey la yak'ben jpoxil-a

Yu'un jich ya xlekubon-a

Te bin apastaje k'ax ma'yuk ya xch'ay

ta ko'tan

Te bit'il te jkuxlejal-ae

K'an ch'ayuk bel ta mel-a

Ya kalbey wokol te kajwaltike te ay

smuk'ul ko'tan

ta stojole.

Te mach'a la skoltayben te jkuxlejale

Sok ya kalbey wokol te jme'e

Ta swenta te sk'uxul yo'tane, sok te

sk'anojon ta

yo'tane.

Te bit'il sk'anojon jich-a te bit'il ayone.

■ Snichimal k'op tseltal

**Sbiil te mach'a
schajpanoj te
ts'ibaybil k'ope:**

Antonio López Sántiz

**Te mach'a la sk'ases
ta jbats'il k'optik**

Tseltale ja' sbiil:

Antonio López Sántiz

32. Loetik*

Te jLeandroe sok te jVicente Acuña loetik-laj ta ayinel, k'ax lom pajalik-laj ta ilel, jichnixlaj-ek te sme' statike malaj sta ta na'beyel sba te mach'a ta junjun tule.

Aynanix tuluk-a te mach'a ay bin chopolil ya spase, sok aynanix jtuluk ta schebalik-a te mach'a ya sta te majele.

Te k'alal nopjun keremetikto talel-ae ju' yu'unik ta spasel spisil. La sna'ik sxa'tbeyel sbaik te jay ten te bintik ya snopike. Teme aylaj waxak tene chan tenlaj ya sta ta tulutul ta snopel te june, scha' tululik ya stuundesik te jwel jun te ya yich'ik ak'beyel te yilojibal te ban k'alal nojpenix yu'unik te june, tey ta jwele ja' ta sbiil jLeandroe, ta yan jwele ta sbiilix jVicente-a. Ja'ikme in cha'tul chopol keremetike, skaj te pajal sit yelawike la smulanlanik ixta'il sok-a, te k'alal stukel ya xpijtike ya x-och stse'lalayik te bin chopol la spasik ta jun k'ajk'ale.

Te jLeandroe ja' najtxan jtebuk yu'un te jVicente, ja'nax yu'un ma'yuk mach'a yich'ich'anej te sp'isojibal te snajtil te kereme yu'un jich ya yich' ilel-a teme melel te ja'nix najt jtebuk-a te jLeandroe. Yu'un stalelik, ta schebalik ya yich' spixjolinik jalbil tsots pixjolal, lijk yax, lijk chi'in, yalaj sjelulaybey sbaik te spixjolike ma yu'unuk yejtal ay bin ya xi'ik.

Jajchlaj stentenlan sbaik yu'un te bit'il k'alal la yilik te cha'tul ach'ixetik te yijts'in sbaik Brunet te sjol sbiilike: xKlaudia sok xMariana ja' jich sbiilik te ach'ixetike, loetik-laj-ek sok lom k'ax pajalnaxlaj te sit yelawike. Yu'unaniwan ja' jich ya xk'otix ta stojlik-a te keremetik Acuña sbiilike, la smulan sbaik sok te

* Benedetti, Mario. (2015). "Mellizos". En *El porvenir de mi pasado*. México: Alfaguara: 23-24.

ach'ixetik Brunet sbiilike, pajal la smulan sbaik. Jich la spasik, ta cha'cha'tul la sta sbaik. Ta nujp'unujp', jichuk, ja'nax mach'awan ya snujp'un snujp'un sbaik sok-a.

Te xKlaudiae lalaj skuy te ja'uk sk'anoj te jLeandroe, te sbabial buts'el la yak'e ja' la yak'bey te jVicentee. Ja'i bin chopolil la spas ini tey alijk tel tentonba yu'unik-a te kerem Acuña sbiilike, maba achajpaj yu'unik sok yutsil yo'tanik te bin chopol la spas te jtule.

Ta yan k'ajk'alil, te jVicentee bajt-laj ta cine sok xMarianae.

K'alal-laj ta k'axel te lok'onbail sitiletike, la yich' tiltesel te lusetike, te ach'ixe lalaj yilbey st'anlejal sk'ab te loil kerem sjokineje, xilaj la yal, chajpnaxlaj la yil-a sok aylaj bin la snop yu'un: "Te wojeye ma ayuk jich la kilbey stsa'u ta sk'abe".

Te in binti ak'ot ta pasel ta stojole, k'ax ma'yuk jich snopoj ya sta. Junlaj xtibiltay k'inal-a te bit'il xKlaudiaje junlaj alok'ik bael ta k'ubul sok te state, te mach'a ya stij te karoe jichnaxlaj tal ch'ay k'inal la ya'iyi, tey abi te karoe tojlaj wuyel k'oel ta ts'ajk. Te jtij karoe sok te stat ach'ixe bayel-laj ejchenajik, jaxan kuxulik-laj jilel. Te xKlaudiaje, chamlaj stukel.

Tey-laj ta banti busulik te jkanan animaile, te jLeandroe sok-laj te jVicente lalaj smey sbaik ta ok'el sok te xMarianae. Lalaj sjits lok'el sba te ta meyel yu'un te cha'tul keremetike, jich abajt, smeloj beel yo'tan, ch'ix beel tey-a te banti ak'bil sbak'etal te anima xKlaudiaje, sikil ch'abal-laj ajilik te lo keremetike, jich scha'tululik xan-ek te la sjoyin sbaik sok te mach'a ayik ta mel o'tane.

K'axlaj alal ts'inuk, cha'sujt-laj tal te xMarianae yich'ojlaj tal skusojibal ya'lel sit yu'un ok'el, lalaj slajin skusel lok'el te ya'lel site. Te lo keremetik-laje yo'tanikuknanix sk'an sjojk'obeyik ta stojol-a:

—Ta ora ini, ¿mach'a yak ak'an ya xjilat sok?

Te ach'ixe lalaj sna'liy ta ilel ta scha'tulul te lo keremetike jich yu'un te bin ya yal sok yo'tan te ach'ixe ja'me ch'uunbil ya xk'ot.

—Ayuk bit'il ya xk'ot ta awo'tanik te bit'il olil jep'xanix ya ka'ay jbae. Wokol awalik te bit'il talexe. Yo'tik ini, sujtanik bael. Ma jay jmeluk ya jk'an ya killexix-a.

Jich abajtik, yu'un abi, xtinejtik bael sok smeloj beel yo'tanik. Ta stibiltayel k'inal-a, k'alal ayikix ta snaik-ae jajch k'opojuk te jLeandroe, jich la yal:

—Kijts'in li'niwan alaj stuk te bintik jpastik-lantik yu'un te pajal sit kelawtike.

Yo'tik sok te pajel cha'wej baele, ya sk'an jelix jbajtik ta ilel-a. Jich xkaltik te jo'one k'ank'antik ya jbon te jole, te ja'ate yak awijkitay te awisime. ¿Bin xiat yu'un abi?

Te jVicentee lek la ya'iy te binti la yich' albeyele, la stij tebuk yelaw yu'un, ja'xanix la sk'an yal slajibal ya'iyej:

—Ley ay. Lek ay abi. Jich ya kabet ya'iyel ini yakuk xbajt jlok'es slajibal jlok'ombajtik te bit'il lootik ta ayinel jchebaltik te pajele.

■ Melbil lo'il k'op *uruguayo*

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Brígida Gómez Hernández

33. Me' balumilal*

Te jtul kereme ay sk'ulejal. Te sme' state bayel sk'inal banti ts'unbil ixim chenek', sok bayel ta chajp schanbalamik. Ja'nax yu'un te smakem ants te kereme, lom meba meel lom t'ujbil ach'ix. Ja'nax kuxinem sok sme' ta jp'ej meba na ta banti ma'yuk binti x-ein yu'unik yilel tey-a. Manchuk lom lek yo'tan te ach'ixe p'ajbil yu'un sme' stat te kereme, skaj yu'un sme'bail.

Te kereme sok ach'ixe bayel la sk'an sbaik, jich yu'un jun k'aal la snopik te ya yik' sbaik, ja'nax yu'un maba la yich'beyik sk'op te sme' statike. Te kerem sok ach'ixe la snopik te ya x-ayinik ta sna te kereme, ja'ukmeto te sme' te kereme tulan la yak' sba, kalal la yil och bel ta sna te yalibe, lijk sk'ajk'al k'optay, lijk skil sjoch ta lum sok la stsak ta majel ta te'. Ta patil, te me'il tatile la snutsik lok'el sok yinam te skeremike. Bajtik ta nak-lej ta sna sme' te ach'ixe; k'alal ch'ich'xanix k'oel yelaw la yil te yantsil ale, la yijkitay sts'isel sk'a'al tsek, jich animaltik ak'ot sjojk'obey:

—¿Binti la apas kantsil, binti yu'unme jich atalate?

—Me', ma xkich' k'anel skaj te mebaotike. La skil jochikon ta lum, la sp'ejelte'tayikon, ja' yu'un te ch'ich'onxanix tale —xi ta ok'el te ach'ixe.

Te me'ile, maba lek la ya'iy, jich sok sk'ajk'al la sk'optay te sniale:

—Te ja'at kerem, ¿bin yu'un maba la akoltay te awiname?

¿Yu'unbal maba ya awich'ben ta muk'?

* Méndez, Leticia. (2003). "Madre tierra". En *Y el Bolom dice...*, *Antología de cuentos*. v. VI, *Ts'ib-Jaye*. Chiapas, México: Consejo para la Cultura y las Artes de Chiapas: 40-42 (Textos de los pueblos originarios).

—llawil me'tik, maba la jkoltay, melet te jtate la stsakon, yanuk te jme'e ja' la smajben te kiname. ¡Ch'ayben ta awo'tan te jmule! Jk'anoj ta bayel te ach'ix awu'une, ma'yuk bin ora ya kuts'in jtukel —xi te kereme.

Te me'ile la sk'anbey sch'unojibal ya'iyej te kereme:

—Jichuk, lek ay kerem, ya jk'anbet te manchuk ya xbajt awil oxebuk k'aal te ame' atate, melet lom tulan te bi la spasike: k'ax bayel la yuts'inbeykon te kach'ixe. Teme maba la ach'uunben te jk'ope, ta patil yame awil binti ya xk'ot ta atojol. Te ja'exe ay amajtanik, ay bi lek awu'unik; ja'nax yu'un, mame ba ja'uknax ta skaj ay ak'uulejalik ya stak' awuts'inik te mach'atik mel ma x-ilbaj yu'un smebaile. Lek ay, kal jnich'anex, ya kalbeyex te pajel sok cha'wej maba li' ayone —Xi te me'ile, lok' bel ta sna, jich abajt.

K'alal stukel ajil schebalike, te winike la sjojk'obey te yiname:

—¿Binti yu'un te wa'iy bi la yalben te ame'e?, maba la ka'iybey lek te ya'iyeye.

—Ma'yuk swentail. Jichnanix stalel-a, ma'yuk bin ora ya yal ta jamal te bin ya spase, ja' lek manchuk x-awich'bey ta muk'.

—¡Yu'un-niwan ay binti anak'oj ta awo'tanik!, ¿binti yu'un te yejtalto ya xk'ax oxeb k'aal banti ya stak' xba kil te jme'

jtate? ¡Maba ya spas stukel jiche, ma jna' binti yu'un la jk'an kik'at, meel k'axel mayuk binti ya x-enej awu'unik, ya xlaejex ta wi'nal; ja' lek ya sujtonix bael ta jna, ma jk'an ya kilbetix asit sok ame'!, ¡yu'un-niwan la asokesbeykon jol yu'un jich ya kik' jbatjik!, ¡te jo'one maba bolokon!

Te antse, x-ok'xanix skaj te la yich' p'ajel yu'un te smamalale. Patil lok' bel ta sna, bajt sle te sme'e. Ta te'tikil abajt, yakal k'axel ta sti'il mamal sikil ch'en-a te k'alal la ya'iy te ay mach'a ak'optayot yu'une:

—¿Banti ya xbaat ach'ix? —la sjojk'oy jtul winik, najt yisim, maba chikan lek yelaw.

—Ya xbajt jle jme'.

—Te ame'e lum ay ta tseltsel witse; yakal skanantay bel te bitik ay yu'un li' ta balumilale. K'ax sk'oponon, la scholben spasil te bintik ak'ot ta pasele. Ja' yu'un ja' lek k'ejel ya jxat' jbatjik ta stojol te winik antsetike; meel la awich' uts'inel, ja' yu'un ya xjilat ta kuxinel sok ame' li'i jich bit'il jo'one. Ja' lek li' ya jkanantaytik te bitik ay ku'untike, ma jk'antikix te yato kich'tik uts'inele, teme jich ya spasikxan te ants winiketike, yananix stoj smulik-a. Te jo'one yame xjilon ta sbajtel k'inal li' ta ch'en ini; yanuk te ame'e ja' ya skanantay spasil te bitik ay li' ta balumilale.

—Te jme'e ma'yuk binti yalojben, ¿yu'unbal ya ana'bey sba?

—Yak, ja' sme' spasil te bitik ay li' ta balumilale: ja' sme' balumilal. Maba ja'uk abats'il me', yanax skanantayat, j-a'batatnax yu'un, ja' yu'un maba ya yak'at ta uts'inel.

—Lek ay abi tatik, wokol la awal ta bayel yu'un te la awalbon banti ay te jme'e, ya xba jk'opon.

K'alal ak'ot te ach'ixe, la smulan te yaxikxanix ta ilel te ste'el yak'ul te k'inal banti ayinem te sme'e: tek'el la sta, yakal yilbel bael banti xlok' tal k'aal.

—Jna'oj binti yu'un te talate, maba yejtal ya awalben, la yak'bet awokol te krisanuetike. Ma'yuk ta yo'tanik te jo'otiknix ya kak'beytik te swe'el yuch'balik sok spisil bitik ay yu'unike. Jichuk lek ay, ila awil bintik yakal ta k'oel ta stojol te mach'a la yuts'inat ta snailale, sbajtel ora jich ya x-enikix-a, meel maba lek-a yak' sbaik —xi te sme' Balumilale.

Te ach'ixe la yil cha' kojt kawayu, jkojt sme' sok jkojt stat, yakalik ta ijkatsajel: ja' sme' stat te smamalal sujtem ach'ixe. Ja'nix jich la yil jkojt ch'in kawayu (buro) te yakal k'axel swokol ta skuchel ipal tonetik, bayel ya xchik'in: ja'bi ja'me te smamalale. K'alal alaj yo'tan ta a'tel, lijk ta ok'el te kawayue.

—Ja'me jich ya x-a'tej ta joyob ora mene. Tsaka ja' in chojak'i, ban ak'beya te binti ay ta yutile, ijkitya banti kotolme chanbalame, yu'un bayelix swi'nal, ya swe' ta patil.

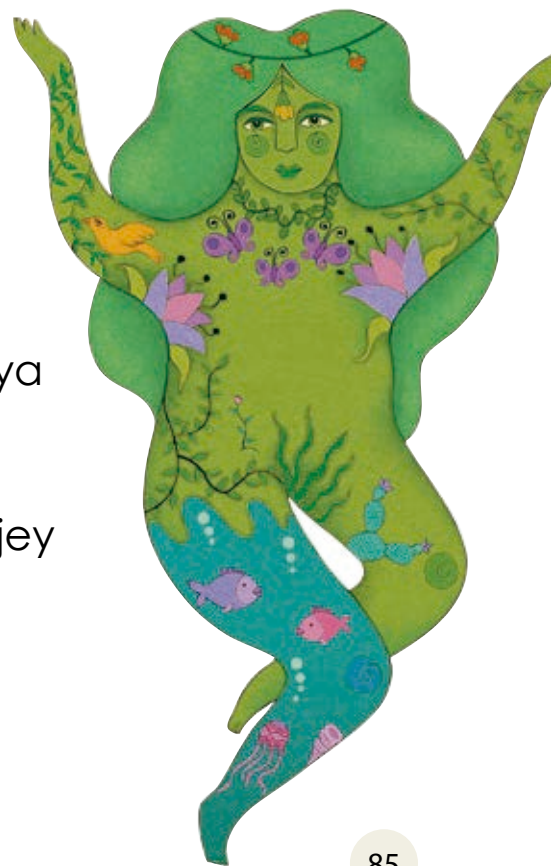
Te ach'ixe la yil te najka stsa' chanbalame te binti la yich' bel ak'ele.

—Kantsil, te ja'ate ma'yukix wokol ta atojol, ya xjilat sok jo'on ta sbajtelk'inal, sok ya awa'iybey yutsil spisil bitik ay ku'un tey ta lum k'inale. Ja'nax yu'un ya xjelonat, kalal ts'unun ya xk'oat —xi' te mach'a sme'to wojey cha'jey talele.

Melbil lo'il k'op yu'un Chiapas

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Leticia Méndez Intzín

34. Te chij sok te ok'ile*

Jun mal k'aalil te chije yakal skux bel yo'tan ta ba ay yaxinal tejk te' bayel bin yakal snopilabel tey-a. Yich'oj ya'tel ta jpijubteswanejil ja'laj jnopjunetik te chanul chabetike.

Jun k'aalil jul tal tey-a te ok'ile te banti ya xp'ijubteswan te chije, jich la skuy yilel te bit'il sjoynanix sbaik-ae, jich la yal:

—Joytik, li' kati ayati.

—Tey li'a ayoni —xi la sut te chije—, li' ayon ito.

—Li' ya x-a'tejoni, ya jnojptes ja'i ch'in ach'ixetik ini.

—jLek ay abi! —xi te ok'ile.

—¿Yabal xjil akanantay ajk'uk-ek? —xi te chije— yu'un ayto binti ya jpas, maba ya xjalajon, teme jajch ch'ajubikuk te ch'in ach'ixetike ak'beya jimuk ja'i te' ito yu'un jich ya sch'unat-a sok ak'a sk'oponik te sjunike.

Bajt te chije la yijkitay sok ok'il te jnopjunetik yu'une. Jajch ch'ajubikuk te jnopjunetike la skejchanik sk'oponel te sjunike, jich yu'un, kejchajik ta jonetel sk'oponel te sjunike. Jich yu'un, te ok'ile la stsak te te'e la yak'bey jim tulan majel-a. Jich yu'un te schanul chabetike jajchikxan ta jonetel sok sk'ajk'alik.

Wilik beel ta stojol te ok'ile la sjoyintayik ta wilel, la skomon ti'ik; in te ok'ile xp'itet lok'el, animajlaj lok'el ja'to te ban k'alal aju' yu'un te animale.

Ta yan k'aalil ta patil, te chije yakal sk'uxbel yuninal ya'benal te' ta sti'il uk'um teynanix-a te banti ya xk'oilet ta

* Cruz, Vicente. (2003). "El venado y el coyote". En *Y el Bolom dice...*, *Antología de cuentos*. v. VI, *Ts'ib-Jaye*. Chiapas, México: Consejo para la Cultura y las Artes de Chiapas: 223-225 (Textos de los pueblos originarios).

yuch'el ja'e, ja'to xyil, jul tal ta lok'el te ok'ile:

—Aja, li'kati ayati.

—Tey —xi ta sutesel te chije—, ja' li' kuxinemoni.

—ǵBin yu'un te la alo'loyon te bin orae? —xi la sjojk'oy te ok'ile—, te ch'in ach'ixetik te la awak'ben jilel jkanantaye te bit'il la awalbon jilel te ya jch'ij ta te' teme ch'ajubike, xan chanul chab kati, la sti'on awu'un.

—Ju'uk, ma jo'okon jich la jpasbet, kalal joytik —xi ta sujtesel te chije—, yan niwan mach'a-a te ya awale, li' kuxinemoni sok jmel ma jna'bet aba.

—Ja'atnanix-a —xinanix xan ta yalel te ok'ile—, ma'yuk mach'a xan yan-a.

Ja' jich, ajachik ta stenbel sbaik ta k'op a'iej.

Ta yantoix xan k'aal-a la staxan sbaik tey-a te banti stsoboj sbaik sok yantik chanbalametik te chije.

—In xan ts'in, ay kati-ix xan bayel jnopjunetik awu'un.

—Ay na'ax, ke joytik, ilawil, binti ya'el ya xk'ot ta awo'tan te yakuk akanantaben jilel j-ak'uk-eke yu'un ya xba we'okontalel tebuk, sabto ma'yuk binti jtuune.

In te ok'ile mala slajin ya'iyel stojol te binti ya yich' albeyele la sujtes ta oranax:

—Lek ay sok sbujts' ko'tan ya jpas, tatik, ya kilbet jilel te nopjunetik awu'une ja'nax albon jilel te binti ya jpase.

Te ok'ile yan binti chopol snopojbeyix ya spas ta stojolik-a te chanbalametike.

Te k'alal la sch'unobeyix sbaik-a te binti la schapike, te chije la yalbey jilel te binti ya spastik-lae ja'ik ini:

—Ila awil, ke joytik ok'il, te k'alal ya xk'oat tey-a te banti ayik te chanbalametike, te binti sbabial ya apase ya ajojk'obey ta stojol koj't chij te bintik jo'on jnopteslaye-ae. Ta spatilal ts'in yame ajojk'obeyxan ta stojolik te chan kaskabeletik sbiilike sok ta slajibal ts'in ya ajojk'obey ta stojol te muk'ul choje. Ja'nax yu'un te k'alal ya ajok'obey ta stojol te muk'ul choje yame amuts' asit sok yame amak tebuk achikin.

Te k'alal ak'ot te ok'il te banti ayik te chanbalametike, la sjojk'obey ta stojol te ch'in chije:

—ǵBinti nojpenix awu'un?

Te ch'in chije jich la sujtes: “Bee, bee”. Jich ta ajk'nax te yantik chanbalametike la stijtsan tal sbaik. Ta patil, la sjojk'obey te koj't chan kaskabel sbiile:

—ǵJa' ts'i ja'at-ek, kaskabel, binti nojpen awu'un-ek?

—Sssssssss —xi ta sujtesel te kaskabele.

Jich yu'un te ok'ile bajtxan ta stojol te muk'ul choje jich la sjojk'obey ta stojol:

—Choj, ya kilat te ya amel awo'tane manax ya ak'an ya xk'opojat ya kil, manax ayuk sbujts' awo'tan ya ak'an ya xk'opojat yilel; jich yu'un, alben ka'iytik ǵBinti ay anopojbeyix stojol te jnopteswanej chij aw'une?

Te ok'ile la smuts' te site, wil tal ta stojol te choje “nnnn” xi ak'opoj tal, ta schebal jich ak'opoj-ek te kaskabele “Sssssssssss”. Stsakojax ta ti'el-a ma jichuk ak'ot ts'in kol beel.

Ta spatilal ts'in bayel binti lek la snoptik-lay beel, jich abajt ya smel beel yo'tan bajt ta sleel swe'el, meel yu'un te binti snopoj-ae ja'te ya stsak ta ti'el te ch'in chije. Yakal beel moel ta k'inaletik-a te k'alal la sta ta ilel te chije jun yo'tan skuxoj la sta, xi la yalbey:

—Lom xa' pas lot scha' ch'ojol alo'lobelonix-a.

—Ma jichuk ta wa'aye —xi ta sujtesel te chije—, bayel mach'a pajalon sok, ma jtukeluknax.

—Ja'at te ya jleate —xinanix ta yalel te ok'ile—; ta oranax ini ya jtsakat ta ti'el.

—Maliya, ke kalal joytik, maliybenxan ch'ojok. Xi te chije.

—Lek ay, jichuk, ya maliybet slajibal aini —xi te ok'ile.

—ǵBin ya sk'an ya jpas? —xi la yal te alal chije

—Ya jpastik tsaltomba animajel, ja'nax yu'un ayme binti ya xlok'-a: teme la jtsalate yame jti'at teme ja'at la atsalone ya ati'on, jich kolel ya xjilat —xi ta yalel te ok'ile.

Te chije la sch'uun te binti la schapike jich jajch snop te bin ut'il ya stak' xju' yu'un te tsalawale.

Te k'alal la sta sk'aalelal te tsaltomba yu'unike la scholan baik, jachik ta yajtayel: jun, chen, oxeb... te chije la spujbey sujtel ta tek'el yelaw te ok'ile, jich lajem ajil.

Ja' jich alaj te ok'ile ta skaj te ma nailuk ya snop te binti ya spase.

■ **Melbil lo'il k'op yu'un Chiapas**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Antonio López Sántiz

35. Joyinwanejetik ta schajpanel k'op a'iejetik ta slum sk'inal bats'il k'op tseltaletik*

Te bin ya'tel ya spas te joyinwanejetik ta schajpanel k'op a'ieje mak jmeltsanwanej ta slum sk'inal yu'un Bats'il k'op Tseltal (ja'i jp'al k'op ito ta Bats'il K'op Tseltal ya sk'an ya yal "olil ya kak' jbatik") ta slum sk'inal yu'un bats'il ants winiketike te ya xk'opojik ta Bats'il K'op Tseltal, ja'me te ya scha' tsakbeyik te bin ut'il akuxinik tal te mam-me'chuniletik yu'unike te bit'il ja' la spasik te lekil chajpanwanejile ja' jich la spasik te bin ut'il ay te sk'ayemalike. Te joyinwanejetik ta k'op a'ieje ja'me ya xkomon leot yu'un te yajwalul slumale. Junaxme ya x-a'tejik sok te me'el mamaletik te tsabilik yu'un te yajwalil lume, ja'me ya slebeyik bin schajpajibal ya yak'beyik lek te k'op a'iejetik te ay ya xjul ta stojolik te yajwalul ch'in lumetike, ja'me ya yak'ik ta ilel te be te ya sk'an st'unik beel ta kuxinele swenta yu'un jich ya scha' junej yo'tanik-a. Te tatiketik tsajbilik yu'un schapel k'op a'ieje ich'bilik ta muk' yu'un te lume (yu'unme toj kuxinemik sok lek ilbil stalelik) tsabilik yu'un yajwalul te lume te ja'uk ya yak'ik ta ch'unel te binti yak'ojik jilel ta ilel te sbabial mam-me'chunile. K'alal ya xjach stsak te ya'telike, te jchajpanwanejetike ya xk'ax ta sk'abik te snaute' te j-a'tel patan yame skejan koel sba ta banti limbil pojop.

* INEA. (2008). "Los mediadores en las comunidades tzeltales". En Alba Olvera, María de los Ángeles (Adaptadora). *Aprendamos del conflicto para construir una cultura de paz. Antología*. México: INEA: 41-43.

Yu'unlaj jich swentail yu'unik-a te pojpe te bit'il k'alal ya stsak ya'telik te j-a'tel patane yu'unuk-laj ayuk jich lamal k'inal te bit'il jaltik-labil ta chukel te pojpe sok te manchuk-laj mach'a ya yuts'in sba yu'unik te yajwalul lume. Te jchajpanwanejetike yame skoltay sbaik ta spasel a'tel sok te jkoltaywanejetik te mach'atik yich'oj ya'telik ta jkoltaywanej (yu'un yak'el ta na'el te bintik ya stak' jpastik ta jkuxineltike), ja'ik te mach'atik yich'oj ya'telik ta yak'el ta na'el sok yak'el ta nopel te bin ya stak' ya jpastik ta jtulutultik soknix te bin ya stak' ya jpastik ta jpisiltik sok ja' ya sjachbeyik ta pasel sjunil smul te mach'a ya x-uts'inwanej.

Ta Bats'il K'op Tseltale, in te k'op “j-a'tel tuunelil” ta alele ja' ya sk'an yal “te yu'un ay ya'tele”, jich yu'un, te a'tel jtunelile ja'me te ya spas ya'tel ta stojol te yajwalul te lume. Ma'me ayuk tojolil; te ya kaltik ya “stoj” te ya'tele. Te jtul te mach'a yich'objbey ya'telul ta jkoltaywanej yu'un te bintik ya stak' ya jpastik ta jkuxineltike yame yal ka'aytik te bin tulan sk'oplalil te k'alal ya xjach spas ya'tel te jchajpanwaneje mak jkoltaywanej: “nak-lanikix, ya jk'anbeyex ta atojolik te manchuk tulanuk ya xk'opojexix-a (xch'itet ta yalel). Ta slekil stojil ya xjach yich' a'iyantayel. Ja' jich k'unk'un ya xlamaj k'oel te stulanil sk'opike sok jich ya xlamaj koel jtebuk te yilimbaike”.

Ayxaan jtul te jchajpanwanej te tey sjunejik-ae ya yak' ta na'el: “Te k'alal ay ya xjul ta jtojoltik te tentomba k'ope, ǂbintime ya jpastik? [...]”

Ja'me ya sk'an ya kiltik te bin ut'il ajach tele.
Teme ay tentomba k'op a'iyej te lom k'ax tulan ta
chajpanele, teme ya scha' bats'ej ya kiltike, yame
sk'an ya jletikxan tal yan joytik te mach'a ya sna'
slamantesbeyel koel yip te tentomba k'op a'iyeye''.

Ay jtul jchajpanwanej te maba ya xlaj yo'tan
te ya yalulay te bit'il olil ya yak' sba ta tojolil ta
schajpanel te k'ope, jich ya kaltik, ma ja'uk te ya
xbajt snit sbaj sok te jtsob nitwanejetik te mach'a
yakalik ta tentomba k'ope: "ja'me ya sk'an ya yich'
ilel te mach'a smelet ya xk'opoje, ja' te mach'anix
lek ta winikile, te mach'anix lek skuxlejal ta scha'
chajpale. Teme ay sk'uxul awo'tane, ma stak'
xtuunat ta jchajpanwanej. [...] teme ya amel
awo'tan yu'un ek te mach'a jun-a lumal soke, yan
ta a'yel stukel te awa'ye. Yu'un teme ay mach'a
ya ak'an ak'uxutay jtuluk ta awo'tane, maukme.
Tey yu'un-a te maba ya stak' ta leel te ay statnax
mak yuts' yalalnax, ya sk'an te mach'a ya yich'
tejk'anel ta spasel te jchajpanwaneje mame ayuk
yuts' yalalikuk ta scha'chajpalik te jchajpaneletike.
Teyme yu'un-a te ya sk'an ayuk cha'oxtuluk te
mach'a ya yich' tek'anel ta jchajpanwaneje, yu'un
ja' jich ya stak' yich' tsaal-a te mach'a snujp'in ya
ya'iy stojol te k'op a'iyeye. Jich, mame ayuk jtuluk
mach'a jchajpanwanej 'muk' ya'tel' ya xjil. Te jay
tul te mach'atik tsabilike, teyme ya yich' p'ijanel
jtuluk-a.

Ja'nix ya yal xan: "te ay binti lom k'ax tulan
sk'oplalile ja'me ayme mach'a ya sk'an te ya
yik'at k'axel ta stojole ja'me ya sk'anik te ayuk ya

xpejk'aj ko'tantik ta stojol ta jtuluke mak ta stojol ta jchajpe".

Te spasel te lekil jchajpanwanejil ta slumal Bats'il K'op Tseltaletike ya sk'an te junax ya yich' pasel te a'tele. Te tijk' mach'atik ya spasik te jchajpanwaneje oxtul winiketik sokme yinamik: te mach'ananix ik'bil ta k'op a'ie-ae sok yinam, te jchajpanwanej sok yinam sok te jkoltaywanej yu'un te bintik ya stak' ya jpastik ta jkuxineltike sokmexan yinam-ek.

Teme ay k'op a'ieje te k'ax tulanix-ae sok teme ma'yukix schajpajib ta scha' chajpalik-ae, te jchajpanwanej sokme yinam, nailme ya xk'opojik ta xat'axat' sok te chajpaneletike. Jich yu'un teme la yil te ya stak'ix staix xan sbaik ta k'op a'ieje-ae, yame scha' sta xan sbaik ta k'op a'ieje sok teynixme ya xkoltaywanik-a te jchajpanwanejetike.

Te k'alal ya scha' sta xan sbaik te jchajpaneletike, te binti nail ya yalbey sk'oplalul te jkoltaywanejetike ja'me te slamatesel sk'aalel yo'tan te jchajpaneletike; ayme te bit'il bayel ta ch'oj ya sk'an a'iyantalel te k'op a'ieje yu'un ja'to jich ya sta swentail-a te k'op a'ieje sok ja'to jich ya xk'ot ta yo'tanik-a te banti ch'ayemik ta stulutule.

Ya x-och st'unik ta nopel te binti la sjachibin yu'unik te k'ope yu'un jich ya skomon nopik te binti xi ya schajpaje. Jich ta patil ts'in, junaxme ya skomon snopbeyik te schajnejibal te k'op a'ieje sok te bin ut'il junax yo'tanik ya xjilik xan-a te chajpaneletike; k'alal teme pajal lek ak'ot ta

yo'tanik te bin lekil chajpanelil la yich' ak'ele (te ja' jich snujp' ya yich' pasele), ta scha' chajpalik te chajpajeletike ya yak' ya'yejik te ja' ya sch'unik beel spasel te bin ut'il la yich' chajpanel te k'ope.

Te jayeb k'aal ya xjalaj ito te chajpanele ja'me ya xkoltaywanik ta schajpanel-ek te jkojtaywanejetik ta k'op a'iyej yak'oj sbaik, ja'nax yu'un, te mach'atiknix te ya yak' te ya'iyejike ja'iknixme te jchajpajeletike. Ta spatilal yame stsob sbaik ta komon ta ya'iyantayel sok yame yak'beyik ya'lalal te k'alal ya ya'iyantayike, sok ay to xan yantik-a te bin ya spasik-ae, ya yich'ix tael swentail ta jmel-a sok yame yich' jachel sjunil te la yak'ix ya'iyejik ta scha' chajpalike, ta sityelawikme te cha'tul mach'atik tejk'anbilike, soknix te yajwalul lume, te jay tul te jkoltaywanejetik sok te j-a'tel tuuneletik yu'un jich ya yich' ilel ta komom te bin ut'il la staix swentail te sk'op ya'iyejike (yame yak' yejtal sk'abik-ek).

Aytome mach'a jich kuxinemik ya'tik ini te snujp'unujp' sok yinamik ta spasel te jkoltaywanejil ta k'op a'iyeye te jich na'bil sbaik jchajpanwanejetik yu'un bats'il ants winiketik te ya xk'opojik ta Bats'il K'op Tseltal, ja' smakojik ta ilel spisil te tut lumetik te ay yu'un te jo'pam lumetik ta slum sk'inal Chiapas.

■ Scholanel ta alel k'op a'iyej yu'un Chiapas

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Antonio López Sántiz

36. Swentamexan spasel ta ilel ta sk'abik te bin ya sk'an ya yalike, xLaura*

Te xLaurae teylaj kuxinem ta Kipatla. Sbi'il te state ja'laj j-Esteban aylaj snaul sp'olmalik. Ta junjun xmal k'ajk'al-laje, te xLaurae yalaj xbat skoltay te state ta banti ya ya'iy chonbajele, yu'unlaj spisil bin ya sna' spasel: yalaj slatstik-lay, sok sk'ejtik-lay p'olmaliletik, soknixlaj ya sna' stusel yajtalul stojol te bintik ya xch'ame sok ja'nixlaj jich ya sna' yak'el sujtib te tak'ine.

K'axlaj talel Oxeb ja'wil, te xLaura tsakot-laj ta chamel jichlaj jil ta kojkil chikinil, teylaj jach bin snotsan ta schikin yu'unlaj jich ya ya'iy-a te k'ope. Yalaj xbajt ta nopjun ta banti ya xnopteswanik yu'un snopel te bin ut'il ya xk'opojik sok ta sk'abiknax ya yak'ik ta ilel te ya yich' tuuntesel ta spasel li' ta jlumaltik Mejikoe, ya xbajt ta cha' ch'ojlaj ta semana, jich ma'laj xju'ix yu'un skoltayel ta junjun k'ajk'al ta a'tel te state.

Te xLaurae yalaj xk'exaw ta stuuntesel sok te bin ya stuuntes yu'un ya'iyel k'ope bit'il k'alal ya xbajt ta nopjune teme ya stuuntes te bin ya sch'ik ta schikine jich ya ya'iy k'op-a. Ja'nixlaj jich yak'objeyixlaj sna' ta stojol te antsil jnojpteswanej yu'une te bit'il ma xya'iyix k'ope yu'unlaj ya sk'an yilbey te sti'il ye k'alal ya xk'opoje yu'unlaj jich ya sna' stojol-a te bin ya schol ta alel te jnojpteswanej antse, in te jnojpteswanejlaj yak' mantal te yakuk-laj xnak-lej ta slajibal naktibal; ja'nixlaj jich k'alal ya

* Castelán, Amaranta y Rincón, Paola. (2001). "Para más señas, Laura". En *Manual de lectura de cuentos Kipatla*. México: Consejo Nacional para prevenir la Discriminación: 60-62 (Colección de cuentos, s/n).

scholbey sk'oplal te bin ya yak' ta nopel te jnojpteswanej antse yalaj sutp'in sba te bit'il ya sts'ibay ta banti ya snajkan ta ts'ibayel ta ilele.

Te xLaurae mel-laj ma'yuk bin ya xk'ot ta yo'tan. Teme ma'yuk-laj te bin ya snojtsan ta schikine malaj sna' stojol teme tulan ya xlok' te sk'ope, makme k'unax bin ya xlok' ta alel yu'une, jichlaj bit'il k'alal ay bin ya snojtsan ta schikin te sbankile yu'un ya ya'iy k'ayojiletik ta sone.

K'ax bayelaj ya x-utawan te jp'ijubteswanej antse soknixlaj k'ax jelawenlaj ya x-utot te bit'il k'alal k'ax tulan ya xk'opoje. Ja'nix jich malaj la yak' najkajuk ta sjachibal naktajibaletik yu'unlaj te mach'a ya xnajkaj ta sjajchibale ja'laj te mach'a bayel ya ixta' k'optajike yan te xLaurae tojnaxlaj ya yak' sba. Ma'yuk-laj ya x-ixta' k'opoj ta skaj te maba ya'iy stojol te k'ope jich yu'un maba ya sna' stojol te bin ya stse'layik te sjotak ta nopjune.

Te xLaurae malaj ayuk smololtak kerem, ach'ix ta k'op. Ma'yuk-laj mach'a ya x-ik'ot ta tajimal sok ja' yu'un te ma sna' te bin tajimalil ya xtajinike. Junlaj k'ajk'al, lalaj yik'ik ta tajimal yu'un nak'tambail ixta', malaj jaymel la ya'iy stojol k'alal la yich'tik-layel tael ta ilel te smololabtak ta nak'tambae, nak'al-laj jilel stukel ja'to k'alal-laj yorail te ixta'e tey amene tibilix ak'ot ta banti snopjun. Spisil

te smololtak ta nopjunile lalaj stse'layik te bit'il ti'bilix ak'ote. Jichlaj te xLaurae te k'alal-laj lok'beel ta nopjune bajt-laj scholbey ya'iy ta stojol te state te bin la yich' pasbeyele.

Te banti yakal ta nopjune, te xLaurae aylaj jtul smololtak loetik-laj, te tule ja'laj sbiil xSandrae te yane jSaule-laj sbiil, malaj pajaluk yo'tanik. Te jSaule tse'tsun keremlaj sok bayel-laj ya x-ixta'; yanlaj stukel te xSandrae, toj ch'abalnaxlaj yo'tan malaj sna' ixta'il sok p'ijlaj ta nopjun; sok ja'laj ya sjoyin ta nak-lej ta sts'eel te xLaurae.

Junlaj lijkkel, te jnojpteswanej antse lalaj yal ta tulan p'alap'al k'opetik yu'unlaj ya sts'ibayik ta

sjunik te jnopjunetike, te xLaurae nail-laj ya yilbey ta lek te sti'il ye te bintik ya yal te jnojpteswanej antse yu'un jichlaj ya sts'ibay ta oranax ta sjun. Ta slajibalix-a te la yal te p'al k'opil te jnojpteswanej antse, lalaj sutp'in beel sit ta yiljibal k'inal. Te xLaurae, smelojnax yo'tan, lalaj sutp'in sit ta sk'eluyel te smololtake. Spisil-laj te smololtake nijatik-laj ta sts'ibayel ta sjunik te binti la yal ta tulan te jnojpteswanej antse. Tey mene, aylaj mach'a la ya'iy pikbot yit sk'ab sok stujp'il ts'ibaybil k'op. K'alal la sujt'pin site, ja'laj la yil te xSandrae, yakal-laj yak'bel ta ilel sjun, banti k'ax muk'ik sts'ibayoj te slajibal te p'alap'al k'opile yu'unlaj ya yil-a te xLaurae.

K'alal-laj te lok'ik ta yorail uch' mats'e, te xLaurae lalaj yalbey wokol te xSandrae te bit'il ak'bot slok'tay te jp'al k'opile teylaj ito jilik-laj schebalik ta sts'ibayel chojtochojt ts'ibalil ta sk'abik. K'alal-laj yorail te uch' mats'ile, te xLaurae lalaj spas ta ilel ta sk'abnax te bit'il jun yo'tan ya yil sbaik, yu'un snopojbeyix te jnojpteswanej yu'une te k'opil ta alel sok sk'abiknax ya yak'ik ta ilel ta slum k'inal te Mejikoe. Te xSandrae malaj la sna' te bin ya sk'an yal te la yich' ak'beyel yil ta k'abilnaxe, te xLaurae jichlaj la yal:

“¿Yabal ak'an mololabinat?” yak, xilaj ta sutel te xSandrae.

In te jSaule, ja' sbankil yuts' sbaik ta loil sok te xSandrae, la yil te ay bin chapnax ta ilel yakal spasbelik ta sk'abike; jichix yo'tan sk'an ya'iy stojol-a; tek'et beel ta sjojk'oyel, te xLaurae lalaj scholbey ya'iy stojol te mach'atik-laj kojchikinetike ja'laj ya st'unik te k'opil te yanax yak'ik ta ilel sok sk'abike te bit'il yu'un ya sk'opon sbaik-ae. Te loetike buts'anax k'inal la ya'iyik yu'un te bin acholbotik ya'iyike jich la yalbey ta schebalik te yalaj sk'an ya snopik-eke. Buts'anaxlaj k'inal ya ya'iy te xLaurae, te yu'un la sta cha' tul yach'il smololtake.

Te loetike la schapik te ya yil sbaik sok te xLaura ta banti snaul chonbajel yu'un state yu'unlaj pajal ya xbajtik ta snopel jun yu'un te jp'ijubtesel yu'un te k'op a'iyejil ya yich' pasel sok k'abilnaxe te ja' jich chajpanbil yu'un te jlumaltik Mejikoe te bin ut'il ta nopele. Tey ak'otik spisilik-a, jich-ek te bankilal yu'unik te loetike, jBetoë, k'alal ak'ot te xSusie, ja'laj lom jun yo'tansok ta nopjun te xLaurae. Te jBetoë lalaj yil te bit'il t'ujbil ach'ixe. K'alal-laj sujtik beel spisilik ta snaike, in te stat te xLaurae lalaj scholbey ya'iy te jBetoë te xSusie malaj ba ya xk'opoj yu'unlaj jich ayinem te kojkol chikinile, jich yu'un, te bit'il ja'nax sk'ab ya yak' ta ilel te bit'il ya xk'opoje. Te jBetoë ta oranax ya sk'an snop te bin ut'il ta pasel te sk'abiknax ya yak'ik ta ilel te bit'il ya xk'opojike yu'un jichlaj ya xju' sk'opon sba sok-a te xSusie.

K'ax bael k'ajk'al, te jBetoë jach sk'opon beel sbaik sok te xSusie. Te jBetoë sok te xSusie yakalix smulan bel sbaik-a. Te xLaura lalaj yil jun k'ajk'al, jukulik-laj ta snaul we'ibal schebalik yakalik-laj sk'opon bel sbaik ta sk'abiknax, jichlaj yakal yal bel la yil ya Jk'anat.

Te stat te xLaurae la sk'anbey te jnojpteswaneje jlech welel jun te sts'ibalil k'op banti ya snajkanlay te bin ut'il ta tuuntesel te k'op a'iyej ta k'abilnaxe te ya yich' alel ku'untik li' ta jlumaltik Mejikoe, la ya'bey te jSaule. Mukem la spas, la slajp'an ta banti snaul snopjun, la scholtik-laybey ya'iy te smololtak ach'ix kerem ta nopjune bin swentailuk te ts'ibaybil k'op te la slajp'ane te yu'un jich ya sk'opon sbaik te mach'a ma'

xk'opojik ta k'opile. Spisilikme, mulanbajtikxanix la ya'iyik-a, la sk'an snopik ta spisilik.

K'alal och bael banti ya xnojpteswan te jnojpteswanej antse, te jnopjun ach'ix keremetike, sikil ch'abalik ta stejkelik, ta sk'abiknax ya yak'ik ta ilel te ya spatbeyik yo'tan te jnojpteswanej yu'unike. Ta ora ini, te jnojpteswanej antse ma aju'ix yu'un yalel te sk'op ya'ayejnax-a, te bin ut'il joy ya yalulay-a ch'abanik!, spisil sikil ch'abalik te jnopjunetike. Te xSandrae la scholbey ya'iy te jnojpteswaneje te k'opetik ito ja'me yu'un te k'abilnax ya yich' tuuntesel ta alel li' ta Mejikoe, te ja' sk'opojelik te mach'atik kojchikinetik li' ta spamal lum k'inal yu'un Mejikoe.

■ **Scholanel ta alel k'op a'iyej yu'un Pam lum Mexiko**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Celia Cruz López

37. Binti sk'ejoj ta yo'tan te xKristinae*

Kristinae, ja' jtul tut ach'ix te aylaj lajchayeb ja'wil ya'wilale, cha'oxejey tele kuxinem tel ta banti Tihuiztlán, ja' kuxinem sok te smelkue yu'un te sme' state baemik ta a'tel ta yan lum k'inal ta banti Estados Unidos. K'alallaj te smelku te xKristinae, te sme'e sujt tel, la yalbey te yakuk xbajt ta banti Kipatla sok stajun j-Aldo. Te xKristinae ay k'oem tel tey-a ta kipatla sok te smelkue; ay cha'ox lijk'el baem sjoine ta xchonel jkot chitam tey-a jich ay ak'bil bayel tak'in!

Te xKristinae ma sk'an xlok' beel ta banti jajcheme, yu'unlaj bayel ya smulan te banti yakal ta nopjune sok ya sna'tilay te sjo'tak ta tajimale; jich k'unlanix-laj sch'uun-a, jajch ta spaktilayel sk'u' spak' bajt ta sna stajun j-Aldo, te jp'ijteswaneje bayel ya smulanbey stalel te alal ach'ixe. Ta yan k'aalil te k'alal k'ot ta Kipatla ik'ot beel ta nopjun yu'un te stajune. K'alalaj k'ot ta banti snaul te nopjune, te xKristinae la yiltilay alal keremetik soknix te alal ach'ixetik te ma pajaluk soke, yu'un yan ta ilel te sk'u' spak'ik, layal ta yo'tan te maba pajal sk'opik sok te alaletike.

K'alal sleoix banti ya xnakaj-a te xKristinae jul ta yo'tan te maba yich'oj beel te sjun ta nopjun te ak'bil ta Tihuiztlan. K'alal lok' ta olil k'aale, la sk'anbey jweluk sjun te jp'ijteswaneje, bajtnaxla ya'iy, layak' wenta te bit'il ja'nax ts'ibaybil ta kaxlan k'op te june.

Ta banti la ya'iy nopjun ta nailto tel te xKristinae te nopjun tey-ae ta scha' chajpal k'opil-laj ya xnopteswanik tey-a bayel

* Castelán, Amaranta y Rincón, Paola. (2001). "El secreto de Cristina". En *Manual de lectura de cuentos Kipatla*. México: Consejo Nacional para prevenir la Discriminación: 22-25 (Colección de cuentos, s/n).

ya xnoj p kaxlan k'op soknix te *náhuatl*, sok jichnix-aa, ya x-abot spas snop ta *náhuatl* yu'un te smelkue, meel yu'un ja' jich ya xk'opojik ta sk'opik, ja' sk'op ya'iyetik jich soknix ja' ya stuutesik ta scholel k'op a'iyet te bin pastajem ta skuxlejal sme' statik lumto tele sok te bin pastajem ta slumale; jich ya yal te smelkue te muk' sk'oplalil te snopel ta lek te jk'optike yu'un jich ma xch'ay-a te sk'op ya'iyetik te namey me'il tatile.

K'alal la yil te yach'il sjune, te xKristinae la skuy ta smeeliluk te binti acholbot yu'un te smelkue, tey ta pajk jun abot yu'un te jp'ijteswanej yu'une, te k'opetik yu'un te *náhuatl* ch'ayemix ta o'tanil.

Te xKristinae jich jajch sna'tilaybey sba te sjoytak ta nopjunile, ja'laj sbabial ajunej yo'tan sok te xNadiae; jun k'aalil, ik'ot-laj beel ta sna, tajinik-laj sok te sts'i' te xNadiae, te ja' sbiil j't'ulj

Ta malel k'aalil, la yich'ik abeyel tak'in yu'un te sme' te xNadiae yu'unlaj ya smanik spaletaik-a. K'alal ak'otik ta banti ya xchonot te paleta-e, la sna'liyik ochel te banti yawil sikubtesojibalile yu'un stsaal te spaletaik. Tey

ak'otik ta tael yu'un-a te sme'jun te xNadiae, xBalbinae
sbiil te antse, chopol-laj ajach sna'lilay te xKristinae; la sjok'bey
te xNadiae yu'unbal ja' jun yo'tan sba ta nopjun sok te yach'il
julel ach'ixe, tey abi bajt sts'ibay cha'-ox p'al k'op ta jwel jun,
la slap'an ta spajk'ul na. La sta ta k'oponel te bin ts'ibaybil
ta jun te xKristinae "te mach'a ya sjoin sba sok te mach'a
ya xk'opojik ta bats'il k'opetike", te kerem jFriskoe, teynix
ay-ek-a ta banti snaul chombajele, mo stejk'an sba ta k'ajt
yawil bilukil, jich la xch'i koel, la spuch'tilay ta sk'ab, bajt xch'oj
beel ta yawil k'apal. Te me'junil xBalbinae jajch ta tse'ej la

yal te bit'il maniwan sna' sk'oponel
jun te xKristinae, yakuk yil ta lek te
mach'a ya sjoin sba soke.

Yalaj smulan xlok'ilet ta

tek'tunel ta beel ta jujun
xmal k'aal te xKristinae;
jich jun k'aalil, la sta tut
jwol na, bajt sujt'an sit
ta yilel, teylaj la yil te
ay kojts kats'al mailchan
ta syakul. Aylaj jich
ya'iyoj stojol tey-a te
banti ya ya'iy nopjune
te aylaj mach'atik
ya stsak yuts'in te
alal mailchanetike
yu'unlaj ya stuutesik
ta skitsulayel ta tijel sok
sonik ta k'in; jich oranax
bajt skoltay tel lok'el te
alal mailchane, *animal*

la spet bael ta sna. La spasbey som sok la ya'bey sweel;
ma'laj sk'an skoltay beel yu'unlaj ya xi' teme ay mach'a cha'
tsakotxan ta uts'inele, sok teme ayuk-laj pasotuk ta skitsulajibal
ta snujp'il son.

Jich te bit'il la yich' ak'beyel pajk sjun te xKristinae pasbil ta
kaxlan k'op sok ta bats'il k'op *náhuatl*, te jp'ijteswanej Jacintoe
sbiile la yalbey te tut ach'ixe te yakuk-laj sk'opon te pajk
sjune te ts'ibaybil ta bats'il k'op *náhuatl* ta stojol te sjo'take;
te bit'il ajajch sk'opone, te xKristinae k'exawlaj ta sk'oponel,
jichlaj yu'un ts'in te sjo'tak ta nopjun ach'ix keremetike jajchlaj
sjojk'oybeyik te binti-laj xi ta alel te cha'oxp'al k'opetik la
sk'opone.

Te xKristinae la scholtilaybey ya'ay te sjo'take te bit'il stukul-
laj k'ax sab ya xajch ta wayele, yu'un yeanel ja'. Jich yu'un
ts'iin te sjo'take malaj sch'uun sjolik te ch'ixnax sch'amojibal
ya'alik ta spisilik te yajwalul lum te banti kuxul te xKristinae.
Ma'yuk sna'ojik stojol te xKristinae te bit'il ya sna'bey slok'esel
yat te ti'awal tseke, ja'nix jich ya sna' smojtskintayel moel te
muk'ul najtil te'etike, sok te ya sna' spasel ixta'biletik ta takin
ya'benal te'etik.

Chajpnaxlaj k'inal ya ya'ayik te cha'oxtul sjo'tak ta nopjun
te xKristinae yu'un te bit'il ay ch'ojantik ya spak'mujkultayik
ta ilele. Sna'ojlaj stojol te ya yich' pak'mujkultayel yu'un te
sjo'take, p'aluk-laj ma'yuk binti ya yal. Junlaj k'aalil, tup'laj beel
sk'ajk'ik ta banti Kipatlá, lok'laj beel ta amak' sok stsumojlaj
lok'el skantela te xKristinae yu'unlaj bajt ya'bey swe'el te
smaichane. Yu'un jichnanix ya spasulay-a sok yalaj sk'oponlay
ta bats'il k'op *náhuatl*; k'alal jichlaj yakal spasbel-ae, aylaj
mach'a k'unk'un ya xk'op la ya'iy stojol, tey amine, lalaj yil te
bit'il lok'ik jajchel ta *animal* te jFriskoe, te xNadiae, in te Juan

Luise nakal lok'el ta naktajibal yu'un chameletik (te naktajibal yu'un chameletik ya kaltike ja'me te mach'a ya stuuntes te mach'atik maba lek yakanik ya xbenik yu'un chamele).

Ta yan k'aalil, tey ta banti ya ya'ayik nopjune, sikil ch'abaliknax-laj ayik te sjo'tak ta nopjune sok chajpnax-laj la yilik-a te xKristinae; ta yorail te uch' mats' yu'unike, te jp'ijteswanej Jacintoe sok te stajun j-Aldo sbiile lalaj yik'ik tal ta stojolik yu'unlaj ya sjojk'oybeyik te binti la spas te ajk'ubeye sok te stuchoj lok'el skantela la yich' ilele sok yakal-laj ta k'op ta sbats'il k'op-ae, te aylaj bintik yakal slok'esbel ta lijk bolsa nailo yu'un ya yak'tilay ta yajch'alel akiltik. Lalaj yich' albeyel

te xKristinae yu'unlaj chajp ya yilik-a te alaetik te bin ya spastik-laye. Te xKristinae k'anlaj stse'lalay te bintik la yich'tik-lay albeyele, jamal la scholbey ya'iy te stajune te yu'un aylaj jkojt smailchan ta yamak'ul sna, ja'naxlaj lok' beel ta yak'beyel swe'el te mailchan yik'oje.

K'alal te jp'ijteswanej Jacintoe la scholbey ya'ay ta stojolik te jnopjunetike, te bit'il te xKristinae la skoltay ta kuxinel te mailchane sok la yik'oj ta kuxinel ta sna, tse'etiknaxlaj k'inal la ya'ayik te jnopjunetike, jichlaj la yik'ik bael ta banti k'uxultaybil k'inal yu'un te *universidade*.

Te xNadiae, te jFriskoe sok te Juan Luise, ay binti muken schapanojbeyojik smajtan te xKristinae; la spasik muk'ul wel ts'ibaybil jun banti la yal: "Li' te banti ayotiki, jich taleitik te bit'il pajal ya jech ich' bajtik ta muk'e". Bajt sk'oponbeyik te stajun te xKristinae yu'un ya sjojk'obeyik te binti ut'il ta ts'ibayel ta bats'il k'op *náhuatl*, jichnix la sts'ibayikxan tey ek-a te banti sts'ibayojik wel ts'ibaybil june; jich yu'un la sk'anbeyik ta stojol te mamal j-Estebane te ayuk ya yak' ta lajp'anel ta banti yawil sp'olmale. K'alal asujtik-laj tal ta yijkitayel te mailchane, k'axik-laj tey-a banti ay snaul p'olmalile, jichlaj te xKristinae k'ax tse'etnaxlaj yo'tan yu'un te k'alal la yil te ts'ibaybil ta bats'il k'op te lejchel june.

Ta spajelal-a, te xKrisitinae la yich' beel wol spelota yu'un ya xtajin sok-a te sjo'tak ta nopjune ta yorail uch' mats' yu'unike. K'ax bujts'anax k'inal la ya'iy sok jcha' ch'ojlaj la yotses *canasta*!

 Scholanel ta alel k'op a'iyej yu'un Pam lum Mexiko

Te mach'a la sk'ases ta j bats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Juan Hernández Domínguez

38. Swayich oxtul toyem mamaletik*

Te ta jpmam lum yu'un Zinacantán sikil ch'abal-laj
tel k'inal ta kuxinel, lamal k'inal ta stojolik te yajwal
lume: te xojobil k'ajk'ale, te ya'lel tokaletike,
bujts'anax k'inal ya ya'ayik ta junjun k'ajk'al sok te
ya'telik te ants winiketike. Tey ta banti jpmam lum
ine ay bin ak'ot ta pasel, jich yu'un ya jcholbeyex
awa'iy ta atojolik.

K'ax-laj tel k'ajk'al, u sok bayel ja'bil, ma'yuk-
laj ba ay la staik ta nopel te muk' sk'oplal te ch'ul
witsetike sok-ek te ch'ul ch'enetik te ay ta spat spat
xujk te jpmam lume; ja'tolaj jun k'ajk'al, te jkanan
yu'un te ch'ul witsetike sok te jkanan yu'un muk'ul
ch'enetik la yilik te ma'yukikix ich'el ta muk' ta
stojolik yu'un te ants winiketike, lijkemlajix sjolik-a
la ya'antayik te bin yilel stalelik te ants winiketike,
jichlaj la yalik:

—¿Bin yu'un te spisil ya kak'beytik te kal
jnich'nabtike: ma'yuk chamel ta stojolik, ya yilik
k'inal, sok kanantaybil skuxlejalik, ay ya'telik sok
spisil te bin ya xtuun yu'unike?, ja'xan te jo'otike, bin
yakal spasbelik ta jtojoltik, maba ya yich'otikikix ta
muk' te jo'otik jkanantaywanejotik ta lum k'inale.

—Jichnix-a, ja'nix jich ya jnopkotik-ek-a, ja'wan
lek te yakuk kak'beytik wokolajel xujt'uk ta stojolik

* Pérez, Francisco. (2003). "El sueño de los tres curanderos poderosos". En *Yel Bolom dice...*, *Antología de cuentos*. v. VI. *Ts'ib-Jaye*. Chiapas, México: Consejo para la Cultura y las Artes de Chiapas: 142-146 (Textos de los pueblos originarios).

yu'un jich k'ux ya ya'iyik-a, yu'un yakuk scha' jajch yich'otikxan ta muk' —xchi ta sjak'el jtul te jkanan witsetike.

Te yan jtule, mach'a ja' lom lek yo'tane, jich lalaj sjojk'oy:

—ǵBin-a te ya jpasbeytik te kal jnich'nabtike?

—Ay bin-a —schiik ta sjak'el ta spisilik, ja'nax malaj ayuk bin ak'ot ta nopel yu'unik.

Jich ak'opoj a'iyetik ta k'ajk'al ajk'abal, ta swenta yu'un te ay cha'ox tul te jkanan yu'un te witsetik ya sna'bey yobolil swokol te yal snich'nabe. Ta slajibal k'op k'ot ta yo'tan spisilik te k'op a'iyet te bin la schajpanike.

Te yajwal lume tey junax beel yo'tanik ta kuxinel-a, k'unk'un-laj jajch ta jelonel te k'inale: nail ma kaj yak'ix ja'al, ma kaj kol ch'iukix tel-a te awal ts'unubiletike, lajla ya'telik, jajchlaj yil swokolik yu'un wi'nal, te binti tulan la yilike, ja'laj te k'alal bayel atal te chameletike. Bayel-laj mach'atik ya xchamik, ja'nax ma sna'ik stojol te bin yu'une. Aylaj toyem mamaletik te ma la sna'ik spoxtayel te chameliletike, sok malaj sna'ik-ek te bin yu'un te k'ot ta pasele. K'axlaj jun k'ajk'al, u, malaj sna'ik bin ut'il ya spoxtay sbaik sok binti ut'il ya yutikxan te bintik-laj ch'ayemikix yu'unike, ja'tolaj te bit'il jun ajk'abalil te oxtul toyem mamaletik te kuxinemik ti'il nopol yiloj sba snaike lalaj swayichinik ta pajal te bintik nok'ol ta k'oel ta pasel tey ta jpam lume. Ta wen sab k'inal-laj-a, ja'laj te jtul toyem mamaletike lalaj scholbey ya'iy ta stojol te cha'tul sjo'tak te binti la swayichine:

—llawilik, jo'tak, wayichinon, ma jna' teme ya ach'unbonike, te ja'exe yaniwan ach'uunik, xan stejkel te yajwal pam lume ma jna'tik teme yake.

—Albon ka'iyjo'tik, ja'nix jich awayichinon-ek —xi ta sjajk'el te yan toyem mamale.

—Ja'nix jichon-ek —xi-ek te yoxtulule.

Tey abi, jichiknanix te ya yich' sbaik ta muk'-a te toyem mamaletike, la sleik stut sts'amalte'ik yu'un banti ya xjujtsan sbaik ta k'op, nakajik-laj ta sti'il yawil sk'ajk'ik te oxtul toyem mamaletik yu'un ya'ayel stojol te wayichile.

—Lek-ay abi, ya jk'an xa wa'iyik ta lek stojol, mame tse'ejil k'opuk, te jo'otike jna'ojtikme stojol

te jwayichtike yu'unanix smeletik xk'ot ta pasel-a. La jwayichin te bit'il jo'otike ma la xkich'tikix ta muk', te bit'il ya sk'an pasel ta stojol te ch'ul witstikil, ch'ul ch'entikil te ayik tey ta sti'tikil pam lume; ilinemikix bayel yu'un te ito, yu'un k'ax bujts'anax ko'tantik yu'un te bin yakal yak'lanbelotike: jich bit'il ma'yuk chamel ta jtojolfik, ay jwe'eltik, ka'teltik, sok kanantaybilotik yu'un jkuxlejaltik te ma ayuk bintik chopol jtajtik ta jtojoltike, spisil yakal yak'belotik, ja'xan te jo'otike ma jna'tik yak'el wokol ta stojolik. La yalbonikxan ta jwayiche teme yalaj jk'antik te ya sujtxan tal spisil te lekil kutsilaltik te bit'il kuxinemotik tel ta nailto tale, yalaj sk'an te ya xbootik tajtik ta ch'ab sok kantelatik, jpisiltik te toyem mamalotik, ya xbo'otik ta junjun ch'ul witsetik, ta junjun wol ch'ul ch'enetik yu'un sk'anel perton ta swentail te bintik ch'ayemotik ta spasele, melel ya sk'anik ich'el ta muk'-ek, ya sk'an ya jsuj jbatik ta spasel, ma stak'ix xk'ax bayel k'ajk'al.

Ja'nix jich la swayichinik-ek te cha' tul sjo'tak ta toyem mamalile.

—Ja'nix jich la jwayichin-ek te ajk'abeye —xchiik ta sjak'el ta junax te cha' tul toyem mamaletike.

—Lek-ay abi, ya sk'an ya jnoptik te bin ya jpastik sok te tulanil k'ope, melel li' nakalotikix ta koxebaltiki —xchi' te jtul toyem mamale.

Chajpaj yu'unik ta snopel ta yoxtululike. Ijk' to k'inal-a ta yan k'ajk'alil, lalaj stikonik ta ik'el ta spisilik te mach'a toyem mamaletike yu'un ya stsob sbaik pajel cha'wej k'ajk'al bael, yu'un k'ejatik ay snaik ta kuxinel ta banti lume. K'alal stsobojix sbaik ta spisilik-ae, te oxtul mamaletike, najkajik ta scholel te swayichik te toyol mamaletike. Stejkel nok'olik ta sch'amel ya'iyik te k'ope. Ta spatilal, k'alal la ya'iyik spisil te bin la yich'

cholele, jtul mamal la sjak' tel, jichlaj ak'opoj:

—Lek ay, yu'un-niwan melez-a te bintik la awayichine, melez yakal kilbeltikix tel te bintik nok'ol ta k'oel ta pasel yu'un te chameletike ma'yuk spoxil, ja' yu'un yanix sk'an ya jpastik te bin yakal sk'an bel te ch'ul witsetike, te ch'ul ch'enetike, ya sk'an albeyel spasil te yajwal lume teme yabal sk'an skoltayotik soke.

Jich ajil ta chajpanel te k'ope, yu'un yakalix ta ochel yijk'ubel k'inal-a, sok ma ayukix bayel sk'ajk'alel ta nopel, jich alok'ik bael ta yalel ta nanatik yu'un yalbeyel te yajwalul lume.

Ja' jich ak'axik ta wolowol naetik ta spukel te k'ope, ma ja'uk ayuk ta yo'tanik te lubele sok te sikil ajk'abale. K'alal la stsob sbaik spasil te yajwal lume, te toyem mamaletike, jajch schol te bintik albotik ta swayichik yu'un te jkanan ch'ul witsetike sok te jkanan yu'un ch'ul ch'enetik, tojolnax la yak' swokolik ta pasel te toyem mamaletike.

Yu'un te yajwal lume k'alal la ya'iyik stojol te swentail wayichilnaxe, mal-laj la yich'ik ta muk', laj sujtik-laj bael spasilik ta snaik yilel te mach'a ay ta chamel yu'unike.

Te oxtul toyem mamaletike sok te yantiketike smeloj jilel yo'tanik, melez ma la staik koltayel yu'un te yajwal lume, la snopik te yakuk yak'ik k'axuk jun che oxebuk k'ajk'al yu'un jich te yajwal lume ya ya'aybeyik stulanil sk'uxul ta stojolik; tey alaj jilik ta nainel che oxebuk k'ajk'al te oxtul toyem

mamaletike, manchuk stentenlaix sbaik tey ta tut nae, jil smaliy yilik bin ya spasik te ants winiketike, sok smaliy yilel bin pasel ya sk'an teme ay bin stulanil te k'ope. Te oxtul toyem mamaletike jajchxan swayichinik ta junejem ta junjun ajk'abal. K'axlaj k'ajk'alil. Te yajwal lume jajch yil swokolik yu'un wi'nal, chamel sok mich'et tel k'inal ta stojolik. Bayel ants winiketik ya xlaj schamik ta junjun k'ajk'al; machuk-laj spoxtayik, mananilaj xlekubik-a.

Junlaj k'ajk'al, ma sna'ikix bin ya spasik-a, la snopik scha' tsob sbaik xan ta spisilik te in yajwal lume, la staik ta nopel te meelnixwan-a te bin la swayichinik te oxtul toyem mamaletike, ja' yu'un ma'yukix binti ya stak' spasik sok te skuxinelike.

K'otik-laj te banti stsoboj sbaik te oxtul toyem mamaletike: ok'ik-laj, lalaj sk'anik wokol teme ayto bin ya stakxan ta pasele, k'axemikixlaj yo'tanik yu'un sok lubenik-lajix yu'un te bintik nok'ol ta k'oel ta pasel te ta lume, malaj ayukix bin ay yu'unik.

—Lek abi, teme ja'ex yak akoltayonkotike, te jo'onkotike ya kak' jbjatik yu'un ya xboonkotik ta wolowol witsetik, ta junjun ch'ul ch'enetik yu'un sk'anel perton sok yakuk skanantayxan te jlumaltike, yu'un jich sbajtel k'inal ayuk ka'teltik sok ayuk jwe'eltik.

Melel spisil ay yo'tanik ta yak'el sbaik-a ta yak'el stak'inik yu'un ya yich' manel te kantelaetike, nichimetike sokxan te bintik ya xtuun yu'unik te toyem mamaletik yu'un ya xbajtik ta sk'oponel te yajwal ch'enetike. K'alal yakal schajpanbelikix spisil te bintik ya yich'ik baele, lok'ik bael ta sbeentayel te ch'ul witsetike sok te ch'ul ch'enetike. Te toyem mamaletike, jichlaj la yal ta ch'ab:

—Jtat kajwal, ch'ul witsetik, ch'ul ch'enetik, li' kejelonkotik ta ye'tal awoki, ta ye'tal ak'abi, tal jk'anbatkotik ch'ul perton ta atojol, tal jk'anbatkotik perton yu'un te wokolajel te ay ta jtojolkotike, kanantayaonkotiktohan, jtat kajwal, kanantayaonkotiktohan, ch'ul jtat ku'un, manchuk

xa awijkitesonko'tik ta awo'tan, manchukto xa ach'ayonkotik ta awo'tan.

Ja' jich ach'abajik te toyem mamaletik ta wolowol ch'ul witsetik sok ch'ul ch'enetik.

K'alal-laj yo'tanik ta yilel te ch'ul witsetik junaxlaj asujtik tel ta snaik, julik-laj ta wen we'el, stse'etnaxlaj yo'tanik ta k'op a'iyetik; k'alal-laj och ajk'abal k'inale bujts'anaxlaj yo'tanik bajtik ta wayel. Sakub tel k'inal, jajchik tel ta wayel, laj sujtik-laj bael ta snaik, jich ta junjun la bajtik ta yalal naik.

K'ax bael juncheb k'ajk'al, spasil te yajwal lume jajch lekubuk skuxinelik sok spasil alekub te bintik chopolubenix tele.

Te swayichik te oxtul toyem mamaletike, te yajwal pam lume lalaj staik ta ilel te melel tulan sk'oplalil te ch'ul witsetike sok te ch'ul ch'enetik te ay ta sjoyobal lume. Tey-a mene, te ants winiketik yu'un te pam lume kuxinik-laj sok sbujts' k'inal sok stse'eji o'tanil, jich la schapik te oxeb welta ta jun ja'wil ya spastaj. Jich yu'un, yo'tik ito, te toyem mamaletike oxeb welta ya stsob sbaik ta jun ja'wil yu'un yich'el ta muk' te ch'ul witsetik, ch'ul ch'enetik; ja' tey yu'un-a, ta yoxebal ch'ulna yu'unike ya sk'anbeyik ta stojol kajwaltik manchuk aybin chopol ya xk'ot ta stojolik tey ta jpam lume sok manchuk xla j te a'tele.

■ **Scholanel ta alel k'op a'iyet yu'un Pam lum Mexiko**

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Brígida Gómez Hernández

39. Elek' k'op*

xMaruch, xMaruch, awokoluk, ich'bon tel ch'in tebuk pox kuch', takinax te sbe kik'e. ¡Suja aba, xMaruch!, ¡suja aba!, ya jk'an kuch' ch'in tebuk trago, ya kabet. Matoba xch'ayon ta k'inal, meel ja' spechechon te lekil k'opetike.

Wokol awal xMaruch, wokol awal. Malix k'aal, ja'xanix chikan ta ilel xjobil k'aal ta sjol wits ta baay mukul te muk' winik yu'un jlumaltike. Ma'yuk sk'oplal ku'un, ma'yuk stuuk ku'un te bit'il ya xmal ta ora te k'aale. Meel ja'tonix jun ayotik k'alal la schap te jme'tatike, jich junax xkuxinotik beel ja'to teme bi xi ku'untik te kaj jkanantike.

Ma x-ok'atix xMaruch, ma x-ok'atix bayal. Yananix xlajon beel-a, k'otix yorail te xlajon beele, jun kot'an kich' lewa teme lajemonix-ae. Kot'an kil bi xi yot'an yu'un jtul ch'iel kerem k'alal ya sna' stojol te ma stak' ta chonel sok ma stak' k'ebanel jilel sbiil te me'tatiletike, meel bayel sk'oplal. Ja' jkuxlejaltik ku'untik te jo'otike, ja' ma xla jk'oplaltik yu'un, ja' ya yak' jna'tik stojol bit'il ay jkuxineltik.

Ma sna'beyik sk'oplal ta lek bit'il ay te jkuxineltik ta orato te ch'iel keremetike, manchukme ma sk'an ya'iybotik stojol jk'optik, yu'unix smeelil-a, ma sna'ik k'op, kik-lajan yeik k'alal ya xk'opojik, k'alal ya xk'opojik ta sk'op te neel jme'tatik.

¿Yabal ana' xMaruch, k'alal tal le' ta jnatik te ch'iel winik, ja' te snich'an jmamtik jMikel Wakax? Ja' te jmamtik jMikel te ayix

* López, Josías. (1999). "El ladrón de palabras". En *Palabra conjurada (cinco voces, cinco cuentos)*. Chiapas, México: 11-18.

sjo'ebal ja'wil yich' bel milel. Sjuine tel te ch'iel yiname, schukoj tel k'atik pak' te swael yakane. Yaknax ta nijk'el sok yaknax ta ajk'an julel. La yal te k'alal bajt' yil sk'al, jaxbuj, la sba ta smachit. Melelnix-a, yaubenxanix tel scho yelaw yu'un sk'uxul te ejchene. La sk'anbon wokol te yakuk jpoxtay; maba la jtoy jba, la jch'uun jpoxtaybey te yejch'en, melel ja' ka'tel skoltayel te jlumale. Jich la yak'bon jnop jilel te jchichmamtik.

Sok yutsil kot'an la kalbey te ak'a stil te yakane, ma la sch'uun stilel, la yal te lom bayal sk'uxul, yaknax sti'uley ye yu'un. Ma'yuk bi la kalbey yu'un, ja'ukmeto ay bi la jtabey ilel ta sti' ye. La kal ta kot'an te k'unk'un ya xna'ot stojol bi swentailuk.

La jtu'undes may. Melel la stu'undesik te jchichmamtik, maba jilem ku'un ta stu'undesel ta orato, melel ja' ya skoltayotik sok ja' ma st'unotik pukuj yu'un k'alal ya xpaxaj ta steel ch'ulelal ta junjun

ajk'abaltik, ya slajmantes chamel
sok ya xch'ab sk'uxul yu'un.

Ja'nix jich la jtuuntes pom. Ya
jyom ta ik' sok ta sch'ail pom
te chamele. Ya jt'uunbey
yakan chamel ta ch'ail
pom. K'alal ya jtabay sok te
mach'a ya x-uts'inwan, ya
jtsak, ya ka'bey skux yot'an
ta oranax. Maba jichnax ay ta
pasel, meel ya skoltay sbauk te

mach'a ya x-uts'inwan sok yato stse'en
ta labanwanej. Ja'ukmeto, meel lek ay te snopjibal ku'un, ya
skejan sba ta jtojol te j-uts'inwanej.

Ta swaxakubal k'aal sujt tel ta yan welta te jLazaroe.
Matoniwan sch'ay awot'an, xMaruch. Ma'yukbi yal stukel te
jLazaroe, ya smulan spas sk'al. Ila awil, xMaruch, witstikilxanix
te jk'altike, takinxanix ta ilel yu'un te k'aale, ja'ukmeto, ju'em
ku'untik sk'ajel bayal kiximtik le'a. Kuxulotik wokol yal te
ch'ul ixim, meel ja' yip sch'ulel jkuxlejaltik, meelnix-a te lom
ich'bilon ta muk' sok lejebilon ta spasil ora, skaj te bit'il bayalix
ja'wil ya xbeen xpaxajon. Yan a'yel stojol te jk'op, ya xk'ax
beel ta sti' balumilal ya x-och beel ta banti yanxanix slumal
te yosetike. Ya xboon ta ch'ulna, ya jtsum kantelaetik sok ya
xk'ajinon swenta yu'un ma xch'abetuknax k'inal sok swenta
ya jmuk'ubtesbey k'inal ya'iy te jchichmamtik, k'ejelto ayik ta
skantaybelotik, meel le'to ta jlumaltik ma xk'anot stukel te
mel-o'tanil.

Ya xpaxajon ta sjamalul yutil ch'ulna sok sjamalul yutilal
balumilal ta k'alal wayalon, ya jpaxtay ta lek te banti nakatik

te mach'atik la spasotik. Ya sna' stukel te ik',
melel ay junax ya xpaxajotik ta k'ejel.
Ja'ukmeto, ya xwok-lajonuk te steel
te jwe'el, melel jichnix ya x-at'ejonuk
te bit'il ya x-at'ej ta steel swe'el
te jlumaltik te mach'atik maba
ch'ayem ta yot'anik te a'telil te
la yijtay jilel te neel jme'tatik. Ya
x-at'ejon ta lum k'inal, ya jna' stsakel
lek uuk te echej, tulanax ta ilel te
spajch'umal jk'ab, le' ya xna'baj stojol te
ya x-a'tejon.

Manchukme ya sna'bey bayal sk'oplal jlumaltik sok
jkuxlejaltik te jLázaro, ma'yuk bin sna' lek. La sk'anbon wokol
te yakuk jcha'poxtayxan. La jch'uunbey, melel ma jk'an tukel
te ya xk'ax swokol te winike. La jbis jsit sok ya jk'abey kip sok
stulanil kot'an te yos, mame ja'uk ku'un jtukel, skaj te bit'il ya
jkoltay te mach'a ay swokol. Ja' tojteswane ku'un te Yose, ja'
ya yalbon spasil te beluk ya kalbey sk'oplal, sok te beluk ya
jk'ajintay k'alal yakon ta spoxtayel te chamel; jich ya xk'otik
lek ta sna. Ma'yuk xexumal ot'anil ta jtojol, ma'yuk bik'tal
ot'anil ta jtojol. Maba nojel ta lot te jk'op, maba tat sok maba
nojel ta k'abal. Lekil winikon jtukel. Manchukme ma yalbon
ka'iy bi swentailuk te chamel, ya jna' jtukel, ya kal jamal bi
swentailuk. Ya xju' ku'un sujtesbey sch'ulel mach'a ch'ay
sch'ulel yu'un xiwel, yalel sok te mach'a ya spas lot.

O'bol sba te jLázaro. Chikan ta ilel ta sit yelaw. La jtsakbey
te yakan. Tulan awun yu'un, ma la sk'an te la jpikbey.
Ja'ukmeto, ma'ba chamel winik ya'el te yaw, ay bi smakoj
ta yo'tan. Yoloj xnijik' te sk'ab, repenta yu'un ay bayel bi ya

snop ta yot'an. Ma la sjuxbey tebuk pox, ma la sk'an. Ja'nax la jumtaybey tebuk ta tarawo, meel poxil uuk.

Lato yalbon wokol k'alal sujt' beel ta sna; yich'oj tel cha'oxbi tumut, la yak'bon, mame ja'uk stojol te ka'tel, ja'nax senya te bit'il ya sna' k'inal uuk. Meel ma lekuk jpas kanal sok te jbijile. Te mach'a ya sk'anbey stojol te sbijil, pas lot, elek' winik sok ma yu'unuk sna' spasel lek ya'tel. Te mach'a bijil winik jich bit'ilon, ma ya'iy elek' stukel. Meel spisil xtuun ku'untik te bijilal. Bejk'tajibtikto tel ya kich'tik tel te jbijiltik, jich sk'oplal ya xtalix stukel te mach'a bijik. Ma chikanuknax mach'a bij xbejk'aj. Jich yu'un ma jichuk ch'in xut'il ya kil jba ta stojol yantik. Jich talon ta lum k'in te bit'il ya jna' poxtaywanej, ja'tonix k'alal yik'ojonto ta sch'ujt te jme'.

La yalbon te ya scha' sujt tel te jLázaro. La kalbey te ma yejt'alukix, ma'ba ja'tonax sbabial welta ya ka'iy poxtaywanej, che'oxebnax welta, tik' ya xch'ab te chamele. La kalbey te ak'a skanantay sba che'oxeb k'aal, k'unk'un ya xlekub.

Ma jna' beluk la snop. Sujt tel ta yoxebal k'aal. Lom xiwen julel, ma sna' beluk la yal. Yot'an-nax ma x-ok', ja'ukmeto, stukel ya xjach ok'el te sit. ¿Binme ma xiw yu'un sk'ael yakan, nojel k'aal ja' yu'un sk'ael yakan?

La kalbey sok la jk'anbey te ak'a k'opojuk ta smeelil, mame xiw, meel ay ta sna tul winik te ya sna' sch'amel ya'iy stojol te k'ope. Manchukme yot'an ma sk'an xk'opoj, jach yal te bit'il ya smulan xbeen xpaxaj te bit'ilon, koj chay te xbeen xnuxinaj ta xwaech, ja'ukmeto maba jich tal sk'oplal. La snop yelk'an k'op a'iejetik. La skuy teme ju' yu'un snopbon te jk'op, teme ju' yu'un yelk'anbon te jk'ayoj, bijil winikix abi. Maba jich, maba jichnax ay sk'oplal, ma xyich' manel sok ma xyich' tael jichnax te bijiltik. Ja'nix jich ya xk'ajinon ta sk'anel yot'an te

muk'ul mamaletik, spisil ora ya xbeen xpaxajon, meel jich jtalel, jich bejk'ajon, jich ya xlajon. K'alal ya xyakubon sok te lekil k'op a'iejetik, ya jna' stojol bi swentailuk te chamel, teme ya xyakubat sok te lekil k'op a'ieje, ja' bijilal abi.

Ma'yuk ak' chamel ta jtojol, ja'ukmeto ya skuyonik te ak' chamelon, Ay jex ot'anetik, chikan beluk xajch yalik meel yot'an sboltesbonik te jkuxinel. Ma stak' stubonik jkuxinel meel ja' ya jch'uunbey sk'op ya'ieje te yosetik. Ya yalik te bayal bi sna'ik stukel te ch'iel keremetik, chikan beluk xajch' yalik, ja'ukmeto meba winiketik, ma sna'ik lek k'op. Ma xyakubik sok lekil k'op a'iejetik, ja'nax ya xyakubik sok sk'aal pox. Ya smaj sbaik, ya smil sbaik yu'un te ayuk ba x-ich'otik ta muk' stukelik, ma sna'ik stojol te k'ejel yakik ta beel, le' yakik bael ta ba ay te mel ot'anil. Ya sk'an sna'ik stojol te saknax ilel, tulan a'iyel stojol sok spisil ora lek sk'op te bijil winik.

Maba ya xiw ta k'op te jLázaro, ya yal te bit'il la snop spas lot te swenta yu'un ya yelk'anbon te jk'op, te bijil, te sbijil jtul mamal. Maba xtuun yu'un te lot. Sujt ta swenta te sbolil. Ulultikxanix ilel sk'ael yakan.

Jajch' yal te maba laj yu'un chamel te sba snich'an, laj yu'un xk'uxul wi'nal, jichnix te bit'il ya xlaj spisil te alal mayaetik. Lijk'emnax sjol, skajniwan yu'un nojel ta yot'an mel ot'an, la stoy tebuk sk'ab, jich yilel te bit'il k'an sk'an perton. La kak'bey sna' stojol te jpisiltik ya xlajotik beel, maba ju' yu'unik sleel

wamal poxil yu'un lajel te neel
jme'tatik, repenta ay bin ora
ya xojoba ta lek k'aal ta
jtojoltik. La yal yan welta te
ma xi' te lajel, meel k'alal
ya xlajotik ya xbajt' join
bajtik sok ta k'atinbak te
mach'a lajemix ku'untik,
ja' ya xi' te wi'nal te baknax
ya xbootik yu'un, ja' ya xi' te
wi'nal te bayal yip lajel yu'un.

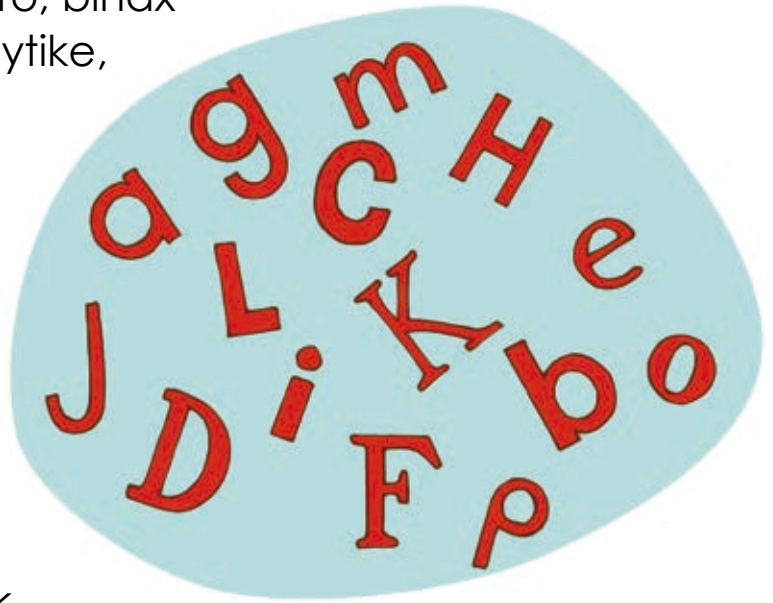
Jich yu'un tulan la yak' sba, la spas
lot, la skuy sba ejch'en winik, ma sk'an xk'axix bayal swokol, la
snop yijtay te meba kuxinel yu'un ja' ya smulan te sk'ulejal, ya
skuy te lom k'ulej te bijil winik, jich yu'un la snop yelk'anbon te
jk'op.

Ay swokol te jLázaro, ma sna' beluk ya yal yu'un xk'exlal.
La jak'bey teme ya xch'uun ta yot'an te smul, la stij sjol yu'un.
La sch'uun te smul jichnix bit'il ya jch'uuntik ta jpisiltik k'alal ya
xk'ot ta kot'antik te lekil kuxinel. Teme k'ot ta joltik te amen
beluk jpasojtik, k'ot ta ko'tantik te lekil mantal abi.

Jich te bit'il ya ana' xMaruch, spisil te mach' ya sta smul ya
xlaj yu'un, ja'nax xkol yu'un teme la yich' lajcheb lijk' nujk'ul.
La sch'uun te jLázaro. Ochtaj tel ta jtojol, la skejan sba, jajch'
kak'bey tulan nujk'ul, ja'to k'alal la sbalan sba jilel ta stanil
k'ajk'. Ayniwan mach'a ya snop ta yot'an te yixta' winikon. Ak'
chamelon, joy lajel, ch'uul mantal yu'un pukuj. Ja'ukmeto,
maba jich jtayel, jo'on winikon te bejk'ajon sok te k'ayoj sok
te lekil k'op. Te manchuk la kak'bey nujk'ul jLázaro, jich esmaj
schamel te bit'il ya slajin beel k'inal k'alal ya x-och tojk'al.

Wojche jk'oponix te jLázaro, binax
yot'an, yaknax ta tse'ej te joytike,
skuchoj si' sok sjuinej tul
snich'nab. La kilbey yan
welta ta sti' ye te ma'ba
yak spasel lot, sok la
jtajbey ilel sit te la snopix
lek kuxinel yu'un beluk
k'ot ta pasel. La stinan
sba, ochtaj beel ta ba
ay tek'elon, la sk'anbon
lekil mantal swenta yu'un lek
xkuxin beel sok yal snich'nab.

xMaruch, ay bayal yip te jk'op, jich ya'el te ma'yuk bi k'ot
pasel. Ja' bayal jwokol yu'un te mamalonix, ma'yuk ba ka'ayoj
stojol bit'il wokol ya xk'ax te k'aal, jich ya'el te ay bi kuchoj te
ma xyak' xbenon. Ya xk'ot yorail te lajel. Ja' yakon ta snopel.
K'alal xjul te lajele. Ya kich' lewa ta bajt'el k'inal. xMaruch,
xMaruch, ak'bonxan ch'in lojp'uk tarawo, bayel k'op a'iyek xjul
ta kot'an k'alal ya jlop' ta uch'el, ja' ya slekubtesbon jch'ulel te
lekil k'op.
Ya yak'bon kip, sok ya yak'bon stulanil kot'an.

■ Melbil lo'il k'op yu'un Chiapas

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Josías López K'ana

40. Muk'ul x-ajk'*

Aylaj tul winik nainemlaj ta muk'ul lum yu'un Buenos Aires k'ax bujts'anlajnax k'inal ya ya'ay yu'unlaj ma'yuk schamel sok lom a'tel winik-laj. Jun k'ajk'al tsakot ta chamel, te poxtaywanejetike jichlaj albot yu'un te ja'naxlaj ya xchop ta chamel teme ya xbajt ta paxal ta ja'mal k'inale; te winike ma la sk'an ya xbajt yu'unlaj ay tut yijts'inab te ya smak'-linlan; yakal ta tulanejel bael te schamele, ja'tolaj te k'alal tul smolol winik te ay muk' ya'tel ta snaul banti ay chanbalametike, albot-laj yu'un:

—Jmolol ku'un jbajtik, lekil o'tan winikat, lom x-a'tejat; jich yu'un ya jk'an te ya xbaat ta kuxinel ta ja'mal k'inal, spasel bayel paxal wilawetel ta ja'mal k'inaletik yu'un ja' jich ya schop-a te achamele; jich bit'il ja'at toj ak'ab ta tujk'aywanej sok tujk', miltik-lana stut schanbalamul lum k'inal yu'un yaka awich'bon talel te snujkulele, nailtesbet ta yak'el te tak'ine yu'un jich te awijts'inabe xwe' uchbajik ta lek-a.

Te chamel winike lalaj sch'uun, jich abajt ta nainel ta ja'mal k'inal, namal k'inal bael, k'ax namaltoxan yu'un te banti wolol te mamal muk'ul na yu'un Misionese. Lom k'ux k'ajk'al-laj tey-a, ja'laj lek ya ya'ay te sbak'etale.

Sch'ul stukel anain ta banti ja'malel k'inale sok stukel ya spas swe'el. Ya swe'tik-lay ja'mal mutetik sok schanbalamil lum k'inal te ya stajtik-lay ta

* Quiroga, Horacio. (2010). "La tortuga gigante". En *Cuentos de la selva*. (5ª. reimpresión). México: Editorial Época: 15-23.

miltik-lanel sok stuk'e, ta spatilal ya slo' chi'pajetik. Yalaj xway ta yalanil te'etik, k'alal ya sts'ilaj tel te k'inale ya x-animaj spas jo'eb *minuto* schexanel sna sok ya'binal ch'ib, tey nakal ya k'ax k'ajk'al-a, ta snuk'el may, k'ax buts'anaxlaj k'inal ya ya'ay ta yolilal ja'mal k'inal te ya ya'iy xjixetel ik' sok ja'al.

Aylaj schapanoj ta chuktik-layel snukulel chanbalametik, ya skajan bael ta snekel; ja'nixlaj jich ay stsaktik-layoj, skuxulil te chanbalame, bayel bol ti'awal chanetik, teylaj ya spul bael ta yutil tsu, yu'unlaj bayel ya yak' muk'ul tsuetik tey-a jichlaj ya xlaj k'ot te bit'il jochol yawil tak'in kerosen sbiile.

Te winike cha' kuxajxan jajchel te swinkilele, tulanej k'inal la ya'iy sok jajch bujts'anejuk swe'el; jun k'ajk'al te bit'il k'alal jan ay bayel swi'nal-a, yu'unlaj ayix cheb k'ajk'al te ma'yuk bin chanbalam smiloje, lalaj yil kojł muk'ul choj ta sti'il muk'ul pamal ja' yu'un ya sk'an swe' kojł x-ajk', lalaj stejł'anbey moel sjol bechajłtik-laj k'oel yok sk'ab, yu'unlaj jich ya stak' sch'opbey tal lok'el ta yejk'ach-a te sbak'etal te x-ajk'e. K'alal la yil te choj te winike, chajp awetixlaj jajchel-a wil-laj bael ta stojol te winike. Te ts'i'wej winik te ay lek xtojob sk'ab ta tujk'awaneje, lalaj stujk'aybey bael ta yolilal scha' jechwal sit, lalaj swoch'bey ta tujk'ayel sjol.

Ta patil lalaj spoch'bey lok'el te snujkulele, ja'xanlaj k'ax muk' yu'un te winike ja'naxlaj ya xtuun yu'un spixbeyel slumil wol wayibal na.

—Yo'tik —xi ta yalbeyel sba te winike— ya xba jwe' te x-ajk'e, meel k'ax bujts'an sbak'etalil inmine.

Jich te k'alal jits bael ta banti ay te x-ajk'e, la yil te laj ejchenajemikixe, te sjole tebukxanix ma staojuk ta snuk', nitilxanix jun tebuk yu'un cha'ox jil sok sbak'etal.

Manchuk teme yakal ta lajel ta wi'nal ya ya'ay, te winike tal sk'uxul yo'tan ta stojol te alal x-ajk'e, la sjochochan bael ta lijkil ch'ajan ta banti ay spaso j te yalal tut nae lalaj sbech'bey ta chukel te sjole ta jilijil spak'ul sk'u', yu'unlaj ma'yuk bin ay yan yu'un-a. La sjochochan bael ta ch'ajan te x-ajk'e yu'unlaj k'ax muk', k'ax najt jichlaj snatil te bit'il chojt xilae, sok jichlaj yalal bit'il jtul winike.

Te x-ajk'e pakal-laj jilel ta xujk tut yawil, telaj k'ax bayel k'ajk'al yu'un-a, bayel k'ajk'al ma stij sba.

Jujun k'ajk'al ya spoxtaylay te winike, ta patil yalaj smajbey ta sk'ab ta banti spate.

K'unlaj achop te x-ajk'e. Jich ja'laj tsakotix ta chamel-ek-a te winike. Ak'bot-laj tulan k'ajk' sok spisil-laj k'uxik sbakel swinkilel.

Ta patil malaj ju' sjajchel ta swa'yib. Joyob ya xtulanej te sk'ajk'ale, te sbe yik'e yalaj xk'ajk'ix yu'un stakin ti'il. Te winike sna'ix stojol te k'ax ipix tsakbil yu'un te chamele, jich tulan la yal manchuk stukel aye, meel yu'un bayel te sk'ajk'ale.

—Ya xlajon —xchi-laj te winike—. Jtukel ayon, ma xju'ix ku'un jajchel, ma'yuk mach'a ya yak'bon ja' kuch', tolix ko'tan. Ya xba lajukon ta wi'nal li'i sok ta takin o'tanil.

Muk'ul ts'inix-a k'ax mojlay te sk'ajk'ale, ch'aylay k'inal la ya'iy.

Te x-ajk'e lalay ya'iy stojol te awe, lalay sna' stojol te bin la yal te ts'iwanej winike. Jich la snop te me' x-ajk'e:

—Te winike malaj swe'on ta yan k'aalile, manchuk ay bayel swi'nal-a ma la swe'on sok la spoxtayon. Jich yu'un jo'onix ya xba jpoxtayix in-ek-a.

Jich yu'un bajt te ta muk'ul pamal ja'e, lalay slejbey jwel spat tut x-ajk', laj yo'tan ta spokel sok ji' lum sok sakil tan, la snojtes ta ja', jich la yak'bey yuch' te winike xach'al ta wayel ta wara pak', lajelix ta takin o'tanil-a, jich yu'un oranax bajt slejbey tel sbuts'anil slop' te'etik soknix unin yuyitos sbiil, lalay yich'bey bael te winike yu'unlaj ya swe' yu'un. Te winike ma sjolinix mach'a ya x-abot yu'un te swe'ele, yu'un yakal ta jowil wayichajel sok te k'ajk'ale sok ma'yuk mach'a ya sna'bey sba.

Spisil k'ajk'al ta sab k'inal, te x-ajk'e ya sbeentaylay ta ja'malil k'inaliletik yu'un steel te slojp' yisim te'etike ja' yakal slejlejtaylay bael te bantik buts'anike yu'un ya yak'bey swe' te winike, ya ya'ay te ma xju' yu'un smoel ta toyajtik te'etik yu'un yo'tanuk ya sk'oktik-lay bael te chi' paje.

Te ts'i'wej winike ja' jich awe' bael bayel k'ajk'al, ma sna'ojuk te mach'a ya x-abot yu'un te swe'ele, jich jun k'ajk'alil te tojob k'inal la ya'iyej. Yiltik-lay k'inal ta spat-spat xujk, la yil te stukel aye, te banti

aye ma'yuk mach'a tuluk joinbil yan yu'un ja'nax stukel ay, ja'nax te x-ajk'e koj̄t chanbalam stukel. Jich la yalxan ta tulan:

—Jtukel li' ta ja'mal k'inali, ya scha' stsakonxan te k'ajk'e, yame xlajon, ja'nax ay spoxil yu'un ta banti Buenos Aires te ya schopon yu'unbon te jchamele. Ma'yuk bin ora ya xju' xboon, li' ya xlajon ito.

Ja' jich te bit'il la yal te winike, ta smalel k'ajk'aj-a cha' talnanix ta stojol-a te k'ajk'e, ja' k'ax tulanxan-a te bit'il pasbilix tel yu'une, cha' ch'ayanix yan welta k'inall la ya'iy-a.

Ja'nixlaj jich la ya'iy stojol te x-ajk'e, jich la yalbey sba:

—Teme ya xjil li' ta ja'mal k'inali ya xba lajuk. Ma'yuk spoxil yu'un xchojp li'to, ya xba kik' bael ta Buenos Aires.

La yal jich ini, la sboj lekil tulan ch'oxetik, ja' jich bit'il yilel takin ch'ajan, lek-laj la swayintes ta sba smoch te winike, lek-laj la schuktik-lay ta ch'oxetik yu'unlaj jich ma xch'ay koel-a. Bayel welta la sch'ixan ta chuktik-layel ta lek te ch'ix tujk'e, te snujkulel chanbalametike sok te stsuil chanetik, ju' yu'un ta spasel ja' jich te bit'il snopoj ta pasele, ma yuts'in ta stijel te ts'i'wej winike, jich jajch stam sbeel.

Te x-ajk'e, ja' jich-a ijkatse, been, been, been ta k'aal ajkubal. La sch'uyintik-lay lum k'inaletik, akiltik, ch'uyin k'axel ta nuxel muk' ja'etik te jun lewa sjamlejal k'axel schikin schikin te ja'e, sok la xch'uyintay k'axel te pam pam ja'etike te yak'an

bik'otix jilel tey-a, te ay skuchoj ta spat te lajelix winike. Te k'alal ayix swaxakebal mok slajunebal ora sbeenel-ae ya skohtanlay sbaj ta skuxel, ya stiltlay sba te sp'okemal schujkil ijkatsile, ya swaytes ta k'unk'un te winike tey ta banti ay lekil takin aketike.

Bajt sle ja' sok yuninal yisim te'etik, yu'un ja' ya yabey te jchamel winike. Ja'nix jich ya stuun-ek te x-ajk'e manchuk ma sk'anix stuun yu'un slubel ja' ya sk'an te wayele. Ay ya xbeen ta k'aaleltik; yu'unix ja' yorail k'alel-a, te jts'i'wej winike bayel yakal ta lok'el sk'aal yakal ta jowil wayichejel sok ya xlajix ta takin ti'il. Ya x-awun, "jTol ja'!, jtol ja'!" ta ajk'al ts'inxanix. Te x-ajk'e ajk'al ts'in ya ya'bey yuch' ja'. Ja' jich ak'ax beel junjun k'aal yu'un, k'ax beel waxakebtik k'aal waxakebtik k'aal. Yakal beel ta tijtsajel ta banti Buenos Aires, ja'nix jich ta junjun k'aal yakal ta lajel k'oel yib te x-ajk'e, ta junjun k'aal yakal ta alanajel koel yip, manchuk ma'yuk bin ya yal. Ay cha' oxlijkel pakal ya xjil, ma'yukix yip ta yalel, jich te winike jajch juluk teb sch'ulel. Jich tulan la yal:

—Ya xlajon, yakal ta toyel moel te jchamele, ja'nax tey ya xju' schojptesonik ta banti Buenos Aires. Ya xlajon li' ito, jtukel li' ta toyem k'inali.

Jich ay ta yo'tan ta spisil ora te skuyo ay ta yaxinal pasbil yabinal te'e, ma'yuk binti sjolinej xujt'uk ta yalel. Jich jajch stamxan sbeel te x-ajk'e, scha' sjajchel xan te sbeele.

La sta sk'aalil, ta jun xmal k'aal, obolix sbaj-a te x-ajk'e ma ju'ix yu'un-a. Tey spisil alaj lok'ix-a te yipe, ma xju'ix bayel yu'un-a. Ayix swaxakebal k'aal te

ma'yuk ba ay we'eme yu'un yo'tan ya sk'an sta
k'oel ta ora. Mayukix bayel yip k'inal ya ya'ay.

K'alal och te ajk'ubal yu'une, la yil beel k'ejelto
k'ajk' tey ta banti slok'ib beel k'aale, ay xtilix xjobil
k'ajk' te yak'objey beel sk'aal chulch'ane, ma sjolin
te binti-ae. Yakal ta k'unubel koel yip k'inal ya ya'ay,
la smuts'tilay sit, yu'unlaj maj ya xlaj sok te ts'i'wanej
winike, sok smel o'tanil la snop te bit'il ma xju'
yu'un skoltayel sok schamel te k'ax lekil winik te ja'
akoltayot yu'un ta skuxinel-eke.

Jich, ayix-a ta banti Buenos Aires te x-ak'e maba
sna'oj stojol te tey ayix-ae. Te k'ajk' tilem xjobil la yil
ta chulch'ane sk'aal slus te pamal muk'ul lume, k'an
lajukix te bit'il nopoltaj xk'otix ta muk'ul snajtil sbeelee.

Jkojt ch'o yu'un muk'ul lum —ja'niwan te tut ch'o
Perese, la snujp'ultay sit sba sok te cha' chajp lajel
beometike.

—¡Muk'ul x-ajk'! —xi te ch'oe—. Ma'yuk ba'ay kiloj
jich te k'ax muk' te x-ajk'e. ¿Bin-a te akuchoj ta xujk
amoche, binti-a? ¿Si'bal?

—Mauk —xi ta sutbeyel sok k'unetel yo'tan te
x-ajk'e —. Jtul winik.

—¿Banti ya xbaat sok in winik ine? —melel yu'un
ya sk'an sna' stojol te ch'oe.

—Ya xboon... ya xboon... yu'un ya jk'an xboon ta
Buenos Aires —xi ta sutel ta k'un k'un te alal x-ajk'e
tebxanix chikan ta a'iyel te binti ya yale—, ya
xlajotik li' ini ma'yuk binti ora ya jta jk'oel.

—¡Aaa, me'el bolat, me'el bolat! —xi ta tse'ej te ch'oe.

¡Mayuk bin ora xkiloj jich xkojtok bol x-ajk'!,
julematix chii li' ta Buenos Aires! Xa awil ja' in ba ay
tilem k'ajk'i ja'ix Buenos Aires.

K'alal la ya'ay stojol inmene, te x-ajk'e ochxan
bayel yip k'inal la ya'ay, meel yu'un yatoxan xju'
yu'un skoltay te ts'i'we winike, jich jajch ta beel.

K'alal yakaltonax tel ta sakubel te k'inale,
te mach'a muk'ul a'tel yu'un te yawil te
chanbalametike la yil ak'ot kojť ajch'altikix x-ajk'
sok yaubenix ta yalel, k'atal chuktilabil tel ak'etik ta
smoch, yu'un jich ma xch'ay koel-a te yijkatse, jtul
winik te ya xlaix. Te muk'ul tuunel a'tele la sna'bey
sbaj te sjoye, ja' abajt *animal* steel tel te pox yu'un
ya spoxtay ta oranax te ts'i'wej winike.

K'alal la sna' stojol te jts'i'wej winik te biťil ja'
akoltayot yu'un te x-ajk'e, ay yak'objeyix beel
jo'lajunwinik lewa ta swenta yu'un steel-a te
spoxile, ma spijtesix-a te x-ajk'e. Ma stak' yik' x-ain
ta sna, yu'un tsail te snae, te muk'ul a'tel yu'un te
chanbalametike la sch'uun yak'el ta banti yamak'ul
sk'inalul yu'un sna chanbalametik, ya skanantaylaj
jich biťil yantsil snich'ani.

Ja' jich apastaj. Te x-ajk'e, bujts'anax k'inal la
ya'ay, utsetix k'inal ya ya'ay meel yu'un k'anbil
ta na, ya sjointay ta paxetel ta spisil te yamak'ul
k'inale, ja'nix te muk'ul x-ajk' te ya kilulaytik ta
junjun k'aal yakal ta lo' aketik ta spat xujk yawil te
maxetike.

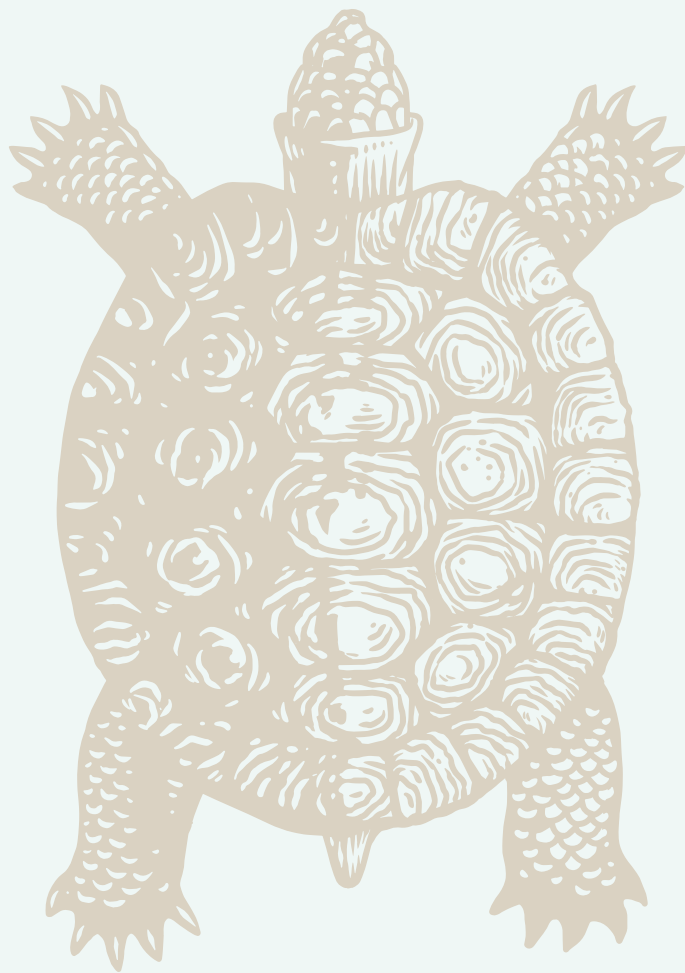

Te ts'i'wej winike ya xbaulet ta yilel junjun xmal k'aal, k'ejelto ya sna'bey sba te sjoye, yu'un sk'op yakan. Ya sjoin sbaik ajk'uk ta kux o'tanil, te x-ajk'e ma sk'an teme ma xmajbot jilel smoch yu'un te k'alal ya sujt ta ilaw te ts'i'wej winike.

■ **Melbil lo'il k'op *argentino***

Te mach'atik la sk'asesik ta jbats'il k'optik Tselale

ja' sbiilik: Celia Cruz López sok Juan Hernández Domínguez

41. Te ch'ajil chanul chabe*

Aylaj jich pastajem ta wol snaul chab te aylaj koj
chanul chab te ma la sk'an x-a'teje, jich melet ta
alel, ya xbajt ta wilet tel ta tejkeltajk te'tikil k'inal
yu'un snuk'el te schabul te nichime; ma jichuk,
ayuknix yu'un skuch talel te ya'lel te nichime yu'un
ya xk'atp'uj ta chab jichuke, ma jichuk tey ya slajin
bel-a.

Jich stalel, te ch'ajil chanul chabe. P'is k'aal ta
junjun sab, jantonax ya xk'ixnaj tel yu'un k'aal te
yik'al k'inale, te chanul chabe jut'ulix sit lok'el ta yutil
ta snaul te chabe, jich ya yich' ilel te ya xjalaj ta
yujts'ilayel te yakane, ja' jich te bit'il ya spas te
usetike, ya xwil beel, bujts'anax yo'tan. Xt'iretix ta
wilel baemnax yo'tan luchetel ta wolowol nichimetik,
ya x-och bael ta yutil te snaul chabe, ya scha' lok'
tel xan, ja' jich ya xk'ax sch'ixil k'aal yu'un yanuk stukul
te yantike yipiknax ta snojtesel te yawil chabe, melet
te chabe ja' swe'el stukelik te tojkel chabetik.

Yu'un te chanul chabe ma'yuk binti
ya yalik, jach ilinikuk ta stojol te ch'ajil
wixilal chanul chabe.

Ta sti'il yutil ta yawil snaul te chabe
joyob ay mach'a ay ta kanan
cha'oxkojt yu'un yilel te ma'yuk bin ya
x-och bol chanetik ta yutil te snaul

* Quiroga, Horacio. (2010). "Abeja haragana". En *Cuentos de la selva*. (5ª. reimpresión). México: Editorial Época: 99-110.

chabe. Ja'ik ito te chanul chabetike ja' jich stalel te niwakikixe, ayix snopojibal yu'unik sok poch'emikixlaj sch'ujtik, lajemix spisil stsotsilik yu'un te bit'il ya x-ochik ta yutil ta sti' snaul te chabe.

Jun k'aalil, la stsakik te ch'ajil chanul chabe k'alal yakal beel ta ochel ta yutil snaul-ae, la yalbeyik ta stojol:

—Joytik ants: ya sk'an te ya x-a'tejate, melel spisil te chanul chabetike ya x-a'tej spisil stukelik.

Te alal chanul chabe la yal:

—Sch'ixil k'aal yakalon ta wilet tel, ya yabon lubel ts'iin.

—Maba yejtaluk bayel ya xlubat yu'un —jich la sutbeyik— yu'un yakuk x-a'tejat tebuke. Ja'me sbabial k'op ya awich' albeyel ta atojol ito.

Ja' jich la yich' albeyel, la yak'ik k'axuk ochel.

Te ch'ajil chanul chabe ma la sk'an slekubtes te stalemale. Jich yu'un ta yan smalelix k'aal-ae te chanul chab te ay ta kanan ti' naile la yalbey:

—A'tejokotikme, wixilal.

La sut ta ora:

—jJun k'aalil beel ito ya x-a'tejon ts'iin!

—Ma ja'uk te ay bin ora jun beel k'aalil ya apase —jich la yich' sutbeyel— pajelnaxme

ya apas. K'otok ta awo'tan ito.

La yak'ik k'axuk.

Ta yan k'aalil ta yijk'ubel k'inal lananix scha' spasxan.

Maba la smaliy ya'ay te bin ya yich' albeyele, te alal chanul chabe la yal:

—¡Jich, jich wixtikik! ¡Ay ta ko'tan te bin kaloje!

—Ma ja'uk ya awal te ay ta awo'tan te ak'ope —la yalbeyik— yakuk x-a'tejat. K'aal yo'tik ito ja' 19 yu'un abril. Jich lek ay: yame sk'an te pajele, 20 ajtal, ayuk awich' tel t'uluk tebuk te chabe.

Yu'un ito, k'axan. La yich' albeyel ito, la sk'ej sbaik yu'un ya xk'ax-a.

Ta 20 yu'un *abril* tojolnax ak'ax te ajtale ja' jich te bit'il yantik k'aale. Ja'nax la sjel sba ta alal te bit'il ach'ay beel te jun k'aale ts'ilaj tel te k'inale, tal bech'et tel sikil ik'.

Te alal ch'ajil chanul chabe ma jichukix beel yo'tan wiletix bael ta snaul te chabe, ja' ay beel ta yo'tan te ja' xk'ixet yutil tey-ae. Ma jichuk te k'alal k'an sk'an ochok beele, te chanul chab te mach'a ay ta kanan sti' naul chabe ma la yak' k'axuk.

—¡Ma stak'ix x-ochat beel! —jich tulan la yalbeyik.

—¡Ya jk'an x-ochon beel! —la yal te alal chanul chabe—. Ja' jna ito.

—Ja' ito ja' snaik te mach'atik ya x-a'tejik sok yo'bolal sbaik te chanul chabetike —jich la yalik te yantike—. Ma xju' ya x-ochik stukel te ch'ajetike.

—¡Pajel ya xlok'onix beel ta spasel-a te a'tele, ma jlotokix-a! —jich la yalulay.

—Ma ayukix yan k'aal pajel-a te mach'a ma x-a'teje —la sutik te chanul chabetike, te mach'a ya sna'ik yalel sok sch'alel te k'op a'ieje.

La yalik ito, la sajch'iyik lok'el ta jamalal.

Te alal chanul chabe, ma sna'ix bin ya spas-a, wilnix beel ajk'uk ya'ay; och tel yijk'ubal k'inal, tebxanix chikan ta ilel-a te k'inale. Yak'an lujchajuk ta ya'binal te', ch'ay koel ta lum. Potsobenix ta sikil ik'-a te swinkilele, ma xju'ix swilel-a.

Jich ajach sjochilay sba ta ba lum, ya skajanlay sba, xkoj ta alal wajch'etik sok ta tonetik, ya skuy ta ja'mal k'inaluk, la sta k'oel ta sti'il te snaul yawil chabe, jajchelix sikil ts'ujul ja'al-a.

—¡Ay, kajwal! —sk'oponbelix kajwaltik sok te alal me'bail chanul chabe—. Ya xtal ja'al, ya xlajon ta sik ts'iin.

Lajnix yabeyxan yo'tan ochel ta snaul chabe.

La'nanix yich' makbeyel te sbee.

—¡Wokoluk! —Ts'uetix te chanul chabe—. ¡Ak'anix ochokon!

—Bajtix ora —la sutbeyik.

—¡Awokolikuk, wixilaletik! ¡Ayix jwayel!

Bayel k'aal baemix.

—¡Jo'tak antsetik, ayuk xk'uxul awo'tanik!
¡Ya ka'ay sik!

—Mel ma xju'ix.

—¡Slajibalukix welta-a! ¡Yame xlajon!

Tey abi la yalbeyik:

—Ma'uk, ma xlajat. Jich ya xnojpw awu'un-a ta jun ajk'abal te bin ut'il te kux o'tanil yu'un swokolajel yu'un te a'tele. Baan.

La stikonik lok'el.

Jich yu'un, xt'alt'onix ta sik, ajch'emikix te xik'e, xt'ik-lajanix yakan ta beel, la sjoch sba ta lum te chanul chabe, la sjoch sba beel ja'to xya'ay tselet bael ta tut yutil ch'en; tselet koel, bats'il jich xkaltik. K'alalto ta ye'tal sch'enul wits.

La skuy ta ma bin ora xlaj yo'tan ta tseletel koel. K'un la sta k'oel ta ye'tale, tulan metsel k'oel ta stojol kojt chan, kojt yaxal chan ja' jich sch'ujt te bit'il sbonil te pak'bil ajch'al lume, jichlaj nek'et sit ta ileli, teyix yo'tan ta sjipel beel sba ta stojol-a.

Melelil, ja'meto pujul balal sk'a'al te' te metsel ayix ja'wil tey-ae, yu'un te kojt chane ja' stuuntetine ta nainel.

Ya sti' chanul chab te chane, ya smulan sti'el. Jich yu'un te alal chanul chabe, k'alal tey ayix ta stojol te uts'inwanej yu'une, sajsaj k'opoj la smuts' sit:

—¡Li' alaj jkuxinel abi! Ja' slajibalix k'op ya kil sakil k'inal abi.

Bajtnax k'inal la ya'ay, ma ja'uknax te ya xti'ot te chane ja'laj jich albot yu'un:

—¿Bin awilel, alal chanul chab? Yu'uniwan ma

xlom x-a'tejat bi yu'un te li' ayat-toxan te bit'il bajtix orae.

—Yu'unix jich-a —sajsaj k'opoj te alal chanul chabe— ma x-a'tejon, yu'unix jo'on ta jmul-a.

—Teme jich abi —xi la yal te chane, ta la'banwane—. Ya jtup' beel ta balumilal te tut bol chanetike jich bit'il ja'ati. Ya jti'at, chanul chab.

Te chanul chabe t'alt'onix ta nijkel, la yal:

—jMa jichuk snujp'in ta pasel te wa'aye, ma snujp'inuk ta pasel! Ma snujp'inuk ta pasel te ya ati'on te ja'ate ja'at tulanat ku'un. Te ants winiketik ta balumilale sna'ojik te bin-a te lek ta pasele.

—jAa, aa! —la yal te chane, k'unk'un la sbets'ulay sba-a—. ¿Te ja'ate ana'objeybal sba ta lek te ants winiketik ta balumilale? ¿Lekbal ya awa'ayik te ants winiketik te ya slok'esbeyex achabike, ja'bal lekilal te wa'aye, muk'ul bol chanul chabat?

—Ma'uk, ma ja'uk yu'un te wa'aye yu'un ya slok'esbonjo'tik te jchabjo'tike —la sut te schanul chabe.

—¿Bin yu'un in ts'in te jich ya spasike?

—Ja' yu'un te p'ijik stukelike.

Ja' jich la yal te alal chanul chabe. La stse'lay te chane, jich ak'opoj:

—¡Lek ay abi! Ja'bal jich lek ta pasel mok mauk lekuk ta pasel, yu'unanix ya jti'at-a; sujame aba.

La yak' beel sba ta spat, yu'un jich ya sta ta tsakel-a te chanul chabe. Ma jichuk, la yal te chanul chabe:

—Ja'at jich ya ak'an apas ito yu'un ja' pek'el ap'ijil ku'un.

—¿Jo'on pek'el jp'ijil ta atojol, xuch' ni' alal? —la stse'lay te chane.

—Ja'me jichbi —xi la yal te chanul chabe.

—Lek ay abi —xi te chane—, ya kiltik.

Ya jpastik junuk tsaltomba. Te mach'a ya xju' yu'un te chajpxanix ta ilel te tsaltomba ya jpastike, ja'me ya xju' yu'un abi. Teme jo'on aju' ku'une, yame jti'at.

—¿Teme jo'on aju' ku'une? —la sjak' te alal chanul chabe.

—Teme ja'at aju' awu'une —la sut te uts'inwanej yu'une—, ya stak' ak'ases ajk'abal li'i, ja'to ta sakubel k'inale.

¿Lek ya xlok' ta atojol-a?

—Ya sch'uun ko'tan —xi ta yalel te chanul chabe.

Lajnanix stse'lay te chane, melez yu'un ay binti snopoj ta yo'tan ya spas te ma xju' yu'un spasel kojtok chanul chabe. Li' ay te binti la spase:

Lok' beel ajk'uk, ajk'nax bitset beel ma bi la stak'ix yut sba-a te chanul chabe. Yich'oj tel wojts' sbak' eukaliptoe, te tejk eukaliptoe tey tekkel ta sts'eel te snaul chabe, yu'un ja' ya yak'bey yaxinal te chabe.

Te keremetike ja' ya stuuntesinik ta yajk'otesanel ta janate'il te babal eukaliptoe, yok'objeyik sbiilin janate'il eukalipto te'.

Ja' jich ya xbajt jpas —xi te chane—. jlla awil ta lek, mak-liya awa'ay!

Sbech'ech'an beel ta snej te alal janante'e ja' jich te bit'il piolín sbiile, tulan la sjixixan beel, skaj te tulan la sjixixan te janante'e joyetix jilel ta ajk'ot yu'un, xjanetix ta k'op jich bit'il mach'a sokem sjoli.

La stse'lalay te chane, ya xk'ot ta ko'tantik, ma kojtok ay spaso jich chanul chab sok ma bin ora ya xju' yu'un yajk'ojtesin alal jante'il. K'alal te alal jante'ile, way jilel ta xjixetel ta ajk'ot, ja' jich te bit'il ya spas te k'anal janante'ile, k'un at'uxa ta lum, la yal te chanul chabe:

—Ja'i tsaltomba ito lom t'ujbil, ma'yuk bin ora ya xju' ku'un spasel jtukel ito.

—Lek ay abi, ya jti'at —la yal jich te chane.

—jMaliya ajk'uk! Ma xju' ku'un spasel in meto; ya jna' spas bin yan te ma'yuk mach'a ya sna' spasel-eke.

—ǵBin jechuk?

—Stup'esel beel ta k'inal te bin ayike.

—ǵBin ut'il? —xi la yal te chane, wil beel—.

ǵStup'esel beel sok ma yu'unuk li'uk ya xlok' beel li'i?

—Ma yu'unuk ya xlok'el beel li'i.

—ǵMame yu'unuk ya anak' aba ta ts'ubil lum?

—Ma yu'unuk ya jnak' jba ta ts'ubil lum.

—Lek ay teme jiche, ipasa! Teme ma la apase, ya jti'at ta patil —xi te chane.

Te k'alal yakal ta ajk'ot-a te janante'e, ma la sch'ay sk'aal ta skojtikinel te yutil sch'enal wits te chanul chabe, ay k'oem ta sit te ay pejt wamal ch'iem tey-ae. Ja'niwan alal pejt wamal, kol pajaluk sok te ya'binal kaxlanchenek'e, muk'tik welatik ya'binal jich spimil te bit'il smuk'ul te wel tak'in cheb sentawoe.

La sk'ejp'un beel sba ta sts'eel ta pejt wamale, yich'oj stsaj yu'un jich ma sta ta tijel-a, ja' jich la yal:

—Jo'onix-ek abi, me'el chan. Wokoluk sutp'inbon aba-a, ya kajtay ta oxeb.

K'alal ya kal “oxebe” ya xjach aleon ta spisil baytikuk, jMa'ba li' ayonix-ai!

Ja' jich apastay, ma jichuk ts'iin. La yal ta ora jich te chane: “jun..., cheb..., oxeb”, sutp'in beel sba, la sjaw beel te smuk'ul ee, bajtnax sch'ulel: Mabi chikanix tey-a.

Yil bel moel sit, alan, sjoyobal spisil, la slejtilay spisil, te alal wamale, la slek'lek'tay spisil ta yak'. Jontol: sak ch'ayemix beel te chanul chabe.

La sna' stojol jich te chane ayuk ja'uk lek te stsaltomba sok te janante'ile, te tsaltomba yu'un te

chanul chabe ja' k'axtohan slekil-a. ǵBin la spas?
ǵBanti ay-a?

Ma'yuk bin ut'il ta tael.

—ǵLek ay! —jich abi lajukon ta stsalel—. Lajon ta
tsalel jich-a. ǵBanti ayat?

Ay mach'a alal teb chikan sk'op ta a'iyel —ja'
sk'op te alal chanul chabe— lok' tel ta yolilal ta
sch'enul wits.

—ǵMaba binti ya apasbon? —xi ak'opoj—. ǵYabal
jch'uunbet te ak'ope?

—Yak —jich la sjak' te chane—. Ta smelet jich ya
kal. ǵBanti ayat?

—Li'i —xi ta sutel te alal chanul chabe, k'unk'un
xijet tel sjol ta yutil yabinal pejt wamale.

ǵBinti pastajem? Ma'yuk bin muk' sk'oplalil: te
alal pejt wamal lom teb stijel, ben na'bil sba ta ilel
ta pam muk'ul lum Buenos Aires, yan sba ta ilel
stukel-a te ya'binale ya sjam smak sba te ya
jtijtik tebuke. Ja'nax ay ya jtatik te k'alal ay
ya xlok'otik ta paxetel ta k'inaletike, te banti
ay lekil lum k'inale, teyuk yu'un te k'ax muk'ik
ya'binal ya yak' te pejt alal k'unil wamale.

Jich yu'un te k'alal la stij te wamal te
chanul chabe, la sts'us sba te ya'binal
wamale, smuk bel sba ta lek tey-a.

Sok sp'ijil te chane ma'yuk bin
ora ya sta ta ilel te xujt'ul chanul
chab ito: yanuk stukel te chanul
chabe yakal sna'lilabel, la yuts'in

te chane yu'un jich la skoltay sba-a.

Mabi la yal te chane, k'ux ya'ayoj te laj ta uts'inele, yu'un te chanul chabe sch'ixil ajk'abal yakal yalulay bel yo'tan te bin yak'oj sk'op ta stojol te uts'inwanej yu'une te ma'yukbal bin ya x-albot yu'un.

Najtil ajk'ubal la ya'ay, ma ts'inukix xk'ax, scha' chajpalik xitajtik ta stoylejal spajk'ul te sch'enul witse, yu'un te ja'al k'inale toyem tel-a, te ja'e yakal tel ta ochel jich bit'il muk'ul ja'i. Ay bayel sik, sok jich xaal, ta banti yutile k'ax ijk'al k'inal ta lek. Ta ajk'al ts'in ya sk'an sch'oj beel sba ta stojol te chanul chab te chane, yu'un te chanul chabe jich yak'ojbeyix yo'tan te tey alajix skuxinel-ae.

Ma'ayuk snopoj ta yo'tan te chanul chab te bit'il ay bayel sik te jun ajk'abal ya xk'ax yu'une, ben najtil ajk'abal la ya'ay, lom wokolajel la ya'ay. La snopilay ta yo'tan te bin ut'il skuxinel tel te yanto tel k'aale, te ya xway ta junjun ajk'abal ta snaul chabe, lek k'ixin tey-a, mukem yakal yok'etay bel sba.

K'alal akuxa tel k'inale, lok' tel k'aal, lekubenix-a te k'inale, te alal chanul chabe wil beel, cha' ok'xan ta k'un ta banti ochibal sti'naul yu'un te chabe, pasbil yu'un ta stejkelik te yajwalul nae. Te kanan ti'na chanul chabetike la yak'ik k'axuk mabi la yalbeyik, k'ot ta yo'tanik te sujtet chanul chabe ma ja'ukix te paxponel ch'ajil chanul chabe, ja'ix kojt chanul chab te nojpenix tel yu'un ta sjunal ajk'abal te bin ut'il te kuxinelile.

Ja' jich k'ax tel, ma jichuk. K'ax beel k'aal, ma mach'a kojtok jich ya skuch tel yijkajts schabul

nichim-a sok ma'yuk la sp'ol bayel chab.
K'alal ak'ot sk'aalelal ja'lel k'inale, k'ot
sk'aalel-ek te lajel beel yu'une, ak'bot-
tonixan k'aal yu'un yak'beyel jilel slajibal
noptesejel ta stojolik te ach'ix schanul
chabetik te sjo'takine sba soke k'alal tey
nopol xlajix-ae te chanul chabe:

—Maba ja'uk jp'ijiltik, ja'me yu'un te ya x-a'tejotik
ja' ya yak'botik tulaniltik. La jtuuntes jun welta te
jp'ijile, yu'un jich ma xlajon ta milel-a. Ma yejtaluk
la jpas jich te jichuke, ayuk a'tejukon te bit'il te
yantike. Yak'ojbon lubel ta wilet tel ta sol k'axeltik-
lejel ta wiletel, ja'laj jich ya x-a'tejon ta jk'op-a. Te
binti ma'yuk la jta ta nopele ja' te yak'beyel ko'tan te
a'tele, ja'to tey la jnojp-a ta jun ajk'ubalile.

A'tejanik, te ja'ex jo'tak antsexe, ja'uk baem
awo'tanik ta snutsel te binti jpasotik tulan yu'une —ja'
sbujts' ko'tantik ta jpisiltikik— ja'me k'ax tulan sk'oplil
ito te ya xjach k'unejuk k'inal ya ka'aytike.
Ja' ito ja' jich ya yalik ta alel te ants winiketike, yu'unix
ja' jich ay snopojibal yu'unik-a. Ma'yuk bin ay yan ya
stak' ta nopelxan ta o'tanil yu'un te skuxinel ta stojol
te ants winike sok skuxinel-ek te chanul chabe.

■ **Melbil k'op yu'un p'ijtesel ta kuxinel *argentina***

Te mach'a la sk'ases ta jbats'il k'optik

Tseltale ja' sbiil: Ramón Vázquez Cruz

El Libro de lecturas es un material que te invita a conocer diferentes personas, lugares y culturas, a través de cuentos, leyendas y narraciones, con la intención de que descubras diversos mundos solo con la lectura.

Te sjunil cholbil k'op a'iejetike ja'me pajk jun, tey ya ana'bey stojol-a te bin ut'il ay yanyantik kuxinelil ta spamapam lumetik te banti nainemik ants-winiketike, yu'un tey ya jna'tik stojol-a te cholbil k'op a'iejetik, melbilk'op a'iejetik, lo'il k'op a'iejetik, ja'nax k'alal ya ak'opon te ts'ibaybil june tey ya ana'bey sk'oplalil te yanyantik kuxlejalile.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

INSTITUTO
NACIONAL PARA
LA EDUCACIÓN
DE LOS ADULTOS

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
MAJTANIL TA AK'EL